

વર્ષ ૨૨ અંક ૨, સળંગ અંક ૭૯ એપ્રિલ-જુન, ૨૦૧૭

વિચાર

ભારતમાં કુપોષણને સમજવાની જટિલતા:
પ્રકાશિત સંશોધન લેખોની સમીક્ષા અને અનુભવો

યુરોપીય સંઘ

UNNATI

■ સંપાદકીય	3
■ ભારતમાં કુપોષણને સમજવાની જટિલતા: પ્રકાશિત સંસોધન લેખોની સમીક્ષા અને અનુભવો	5
■ ભારતમાં 'સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવક' (યુનિવર્સલ બેઝિક ઈન્કમ): - અમલીકરણની શક્યતાઓને સમજવી	11
■ સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા લાવવા માટેના પડકારો (જેન્ડર એલેન્જસ)	15
■ શું મહિલા સશક્તિકરણથી ઘરેલૂ હિંસાનો સામનો કરતી મહિલાઓમાં આરોગ્ય સેવાઓની પહોંચમાં વધારો થાય છે?	18
■ ભારતમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે ખાનગી અને સરકારી શાળાઓની નવતર પહેલ થકી શિક્ષણનું સ્તર સુધારી શકાય	21
■ ગુજરાત રાજ્યમાં 'પેસા' અધિનિયમના અમલીકરણ નિયમો	24
■ હતાશા સામેની લડતમાં અસમાનતાઓ પર ધ્યાન આપવું શા માટે જરૂરી છે?	28

સંપાદકીય

ડિજિટલાઇઝેશન: મૂળભૂત સેવાઓની પ્રાપ્યતામાં સુધાર

મોબાઇલ ટેલિફોન અને ઇન્ટરનેટની તાજેતરનાં વર્ષોમાં ઔદ્યોગિક અને વિકાસશીલ દેશોમાં તકનીકી ક્રાંતિએ હરણફાળ ભરી છે. આજે ભારતમાં સ્થિતિ એ છે કે વીજળી કે સ્વચ્છતાની સુવિધાઓ કરતાં મોબાઇલ ફોનનો વ્યાપ વધારે છે. સાથે જ, નાગરિકો અને સરકારી તંત્ર ખાસ કરીને - મોબાઇલ ગવર્નન્સ, વૈધાનિક અને બિન-વૈધાનિક (સ્ટેચ્યુઅરી અને નોન-સ્ટેચ્યુઅરી) સેવાઓ માટે વધુને વધુ ઓનલાઇન ટ્રાન્ઝેક્શનનો લાભ લઈ રહ્યા છે અને સામાજિક લાભ મેળવી રહ્યા છે. હજી હમણાં સુધી ઘણી નવતર પહેલ એવી હતી કે જે માટે ઇન્ટરનેટ ઉપલબ્ધ હોવું જરૂરી હતું અને તેથી, ડિજિટલ ઉપકરણો ધરાવતો વર્ગ જ તેનો વપરાશ કરી શકતો હતો. જો કે, તકનીકી ક્રાંતિને પગલે હવે, મોબાઇલ ફોન માહિતીના પ્રચાર-પ્રસારનું સાધન બન્યા છે અને ગ્રામીણ વર્ગ સુધી પહોંચવું શક્ય બન્યું છે.

જાહેર સેવાઓમાં ડિજિટલાઇઝેશનના ઘણા ફાયદા છે, જેમ કે, તંત્રમાં ભ્રષ્ટાચાર, કામગીરીમાં વિલંબ અને તુમારશાહી માટે જવાબદાર વ્યેટિયાઓનો છેદ ઊડી જાય છે. સરકારી યોજનાઓમાં રોકડ રકમ ટ્રાન્સફર કરવા માટે ઇલેક્ટ્રોનિક પેમેન્ટની વ્યવસ્થાથી નાણાંકીય ગેરરીતિમાં ઘટાડો થાય છે. તેનો સીધો લાભ અંતિમ વપરાશકર્તાને મળે છે. ભારતમાં પ્રવર્તતી કેટલીક નોંધપાત્ર એપ્લિકેશન્સમાં ખેતીની શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિઓના વપરાશ અંગે ખેડૂતો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલ વિડિયો આધારિત શિક્ષણ મંચ (વિડિયો-બેઝ્ડ લર્નિંગ પ્લેટફોર્મ), એસએમએસ દ્વારા આબોહવાની સમયસર જાણકારી તથા પાકને લગતી સલાહ, ગર્ભવતી મહિલાઓ, સ્તનપાન કરાવતી માતાઓ તથા બાળકોને આરોગ્ય અને પોષણલક્ષી સેવાઓ, ડિજિટલાઇઝ્ડ બેન્ક સેવા, બાયોમેટ્રિક પ્રમાણભૂતતા અને સ્માર્ટ કાર્ડ થકી સલામત ચૂકવણી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. 'એમજીનરેગા'નું ડિજિટલાઇઝેશન નાણાંકીય ગેરરીતિ, ભૂતિયા કાર્યો અને ભૂતિયા (બનાવટી) ચૂકવણી જેવી સમસ્યાઓ ઘટાડવામાં તથા કામગીરીનું પુનરાવર્તન ટાળવામાં મદદરૂપ બન્યું છે. કાર્યક્રમની રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં અને અમલીકરણ કરવામાં વસ્તી ગણતરીના આંકડાઓના આધારે સામાજિક વર્ગ અનુસાર સાક્ષરતા આલેખન કરવાની કામગીરી માટે જીઆઇએસનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ડિજિટલ ઇન્ડિયા પહેલ જુલાઈ, 2015માં શરૂ થઈ હતી. 1990 અને 2000ના દાયકાના શરૂઆતના ગાળાથી જ વિવિધ ઇ-ગવર્નન્સ કાર્યક્રમો અમલી હતા, પરંતુ ડિજિટલ ઇન્ડિયા પહેલે સંયુક્ત લક્ષ્યની સાથે સમાવેશક અમલીકરણનું આયોજન પૂરું પાડ્યું છે. આ પહેલનો હેતુ સરકારી સેવાઓ અને મહત્વની યોજનાઓને દેશના અંતરિયાળ અને છેવાડાના વિસ્તારોમાં પહોંચાડવાનો, નાગરિકોને માગ આધારિત સેવાઓ પૂરી પાડવાનો અને નોકરીની વ્યાપક તકો સર્જવાનો છે. આ પહેલ ત્રણ ચાવીરૂપ હેતુઓ પર કેન્દ્રીત છે: (1) નાગરિકોનું ડિજિટલ માટે સશક્તિકરણ, (2) પ્રત્યેક નાગરિક માટે માળખાકીય સુવિધા, અને (3) માગ આધારિત સેવાઓ અને વહીવટ. તેનો ઉદ્દેશ્ય ચાવીરૂપ વિકાસલક્ષી પરિણામો હાંસલ કરવા માટેના પ્રેરકબળ તરીકે આઇસીટીનો ઉપયોગ કરીને અને આઇસીટી પહેલ માટેનું સુયોગ્ય વાતાવરણ સર્જીને પ્રત્યાયનનાં ઉપકરણોનું વ્યવહાર અને માહિતી માટેનાં ઉપકરણોમાં રૂપાંતરણ કરવાનો છે. પુરવઠા માટેની જવાબદાર સંસ્થાઓ જેવી રીતે પ્રતિભાવ મેળવે છે, નિર્ણયો લે છે તથા માહિતી અને સેવાઓ પૂરી પાડે છે તે વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન લાવવાનો તેનો ઉદ્દેશ્ય છે. જેએએમ (જનધન યોજના, આધાર, મોબાઇલ), ડીબીટી (ડાયરેક્ટ બેનિફિટ ટ્રાન્સફર), વડાપ્રધાનની વીમા યોજના, સ્માર્ટ સિટીઝ વગેરે જેવી મહત્વની નવતર પહેલોને આ કામગીરી માટે સજ્જ કરવામાં આવી છે.

ટેકનોલોજીના વિકાસને પગલે સરકારી કાર્યોને લગતી માહિતીની પ્રાપ્યતામાં સુધારો થયો છે (જો કે, વ્યવસ્થામાં રહેલી ખામીઓને પગલે પારદર્શીતામાં ખાસ સુધારો જોવા મળ્યો નથી). વળી, વિકાસના નવા એજન્ડામાં ઉત્તરદાયિત્વનાં મજબૂત સ્વરૂપો માટેની માગ પ્રબળ બની છે. નવતર સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ કાર્યક્રમો અને પહેલોના પ્રવાહને છૂટો દોર આપવામાં આ સ્વરૂપો મદદરૂપ બન્યાં

છે. માહિતીના એકત્રીકરણ, સંગ્રહ અને પ્રસારની નવી કામગીરીઓની સાથે-સાથે ઉત્તરદાયિત્વ પ્રવર્તમાન વ્યવસ્થાઓ (પરંપરાગત માધ્યમો, ચૂંટણી, સંસદીય લોકશાહી વગેરે) પણ મજબૂત બની છે.

લોકશાહી અને સમાવેશક સમાજ જવાબદાર અને ઉત્તરદાયિત્વ ધરાવતા દેશ તથા જવાબદાર અને સક્રિય નાગરિકો પર આધારિત હોય છે. જેમાં, ગરીબ અને સીમાંત સમુદાયને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે. દેશ અને નાગરિકો વચ્ચેના પરસ્પર વ્યવહાર સાથે લોકશાહી વિકાસ પામે છે. ઇ-ગવર્નન્સ શરૂ કરી શકાય, પણ તે ફક્ત પ્રક્રિયાઓને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવા પૂરતું, કાર્યો કે વ્યવહારોના ડિજિટલાઇઝેશન પૂરતું કે માહિતીને વેબસાઇટ પર મૂકવા પૂરતું સીમિત ન હોવું જોઈએ. તે સરકારની કામગીરીમાં પરિવર્તન લાવવામાં અને લોકશાહી પ્રક્રિયામાં લોકોની સહભાગિતાને પુનઃસ્થાપિત કરવામાં મદદરૂપ બનવું જોઈએ. તે માહિતી મેળવવા માટે અને ઉત્તરદાયિત્વની માગણી કરવા માટે સરકાર સાથે નાગરિકો અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની સહભાગિતા વધારવામાં મદદરૂપ થતું હોવું જોઈએ. સાથે જ તે નાગરિકોએ રજૂ કરેલા મુદ્દાઓને પ્રતિભાવ આપવા માટેની તથા નીતિની કટિબદ્ધતાઓ સિદ્ધ કરવા માટેની સરકારની ક્ષમતાને મદદરૂપ થતું હોવું જોઈએ.

નવી ટેકનોલોજી નાગરિકોની સામેલગીરીમાં સહાયક બની શકતી હોવા છતાં સામાજિક પરિવર્તન લાવવા માટે સંચાર માધ્યમો માટે વપરાતાં સાધનો કરતાં રાજકીય અને સામાજિક પરિબળો વધુ મહત્વ ધરાવે છે. પરિણામ સિદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી વાસ્તવિક પારદર્શીતા માટે રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ અને વહીવટી નેતૃત્વ જરૂરી છે. ત્યાર બાદ, ઉત્તરદાયિત્વ સિદ્ધ કરવા માટે પારદર્શીતા માટે જરૂરી વાતાવરણ પૂરું પાડવું પણ જરૂરી છે. નાગરિકોને સેવાઓના વપરાશકર્તા તરીકેનો દરજ્જો આપવા માટે તેમજ નાગરિકો અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને તેમના અભિપ્રાયોની રજૂઆત કરવા માટે પ્રોત્સાહન પૂરું પાડીને સરકારની ઈચ્છા પ્રમાણે નહીં, બલકે નાગરિકો અને સંગઠનોએ કરેલી રજૂઆતોના આધારે સુધારણાઓ અને ધોરણો ઘડવા માટે રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ હોવી જરૂરી છે.

નાગરિક સમાજ સંગઠનોએ જાગૃતિ ફેલાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવવાની રહે છે. કારણ કે, માહિતી પૂરી પાડનાર મધ્યસ્થી લોકોને તેમના હક્કોને લગતી જરૂરી વિગતો પૂરી પાડીને તેમનું સશક્તિકરણ કરે છે. આ માટે મધ્યસ્થી સરકારી માહિતી એકત્રિત કરે છે, તેનું વિશ્લેષણ કરે છે અને (જટિલ લેખિત સામગ્રીનો) સરળ અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં અનુવાદ કરે છે. આ રીતે મધ્યસ્થી નાગરિકો અને સમુદાયોને સહભાગિતા માટે સજ્જ કરે છે, તેમનામાં આત્મવિશ્વાસનો સંચાર કરે છે અને જોડાણો પ્રસ્થાપિત કરવામાં મદદરૂપ બને છે. સ્વૈચ્છિક સંગઠનો સમુદાયના વંચિત સભ્યો (ગરીબ, પછાત, શોષિત)ને સહભાગી બનાવવા માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરે છે. સરકારે તેમને વધુ સત્તા આપવાની રહેશે તેમજ આ સંગઠનોની સ્વતંત્રતા પર તરાપ મારવામાં ન આવે, તે જોવાની જવાબદારી સરકારની રહેશે.

સરકારે એ પણ જાણવું પડશે કે નાગરિકોનો ગુપ્તતાનો અધિકાર પણ માહિતીના અધિકાર જેટલું જ મહત્વ ધરાવે છે તથા તે વિગતોના રક્ષણ (ડેટા પ્રોટેક્શન)ના કાયદાઓ સાથેનું કાનૂની માળખું પૂરું પાડે છે. સરકારે વપરાશકર્તાઓની જરૂરિયાતો અને ક્ષમતાઓ માટેની સામગ્રી સજ્જ કરવાની રહે છે અને ભૌતિક તથા સાંસ્કૃતિક અડચણો વિશે જાણકારી મેળવવાની રહેશે. જો લોકોને જે-તે કાર્યક્રમ કે તેને લગતી માહિતી વિશે જાણકારી નહીં હોય, તો તેઓ તેનો ઉપયોગ જ નહીં કરે. કાર્યક્રમો અંગે જાગૃતિ ફેલાવવા માટેનાં અભિયાનોએ પારદર્શીતા, ફરિયાદ નિવારણ અને ઉત્તરદાયિત્વની વ્યવસ્થા અંગે માહિતી પૂરી પાડવી જોઈએ. આમ કરવાથી જ ડિજિટલ ઇન્ડિયાનાં લક્ષ્યો હાંસલ કરી શકાશે અને વિકાસનાં પરિણામો અસરકારક રીતે નાગરિકો સુધી પહોંચાડી શકાશે. ■

ભારતમાં કુપોષણને સમજવાની જટિલતા:

પ્રકાશિત સંશોધન લેખાની સમીક્ષા અને અનુભવો

- બિનોય આચાર્ય, 'ઉન્નતિ'

આર્થિક વિકાસ તરફ દોરતી સુખાકારી માટે તેમ જ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે સાતત્યપૂર્ણ ખાદ્યાન્ન અને પોષણ સુરક્ષા જરૂરી છે. ભૂખમરો, કુપોષણ તથા રક્તક્ષીણતા (પાંડુરોગ) દૂર કરવામાં તે ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે. લાંબા ગાળાના સામાજિક-આર્થિક વિકાસથી કુપોષણ ઘટી શકે છે. સાથે જ, ખાદ્યાન્ન તથા પોષણ સુરક્ષાને વેગ આપવા માટે ઘણી સરકારી અને બિન-સરકારી યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. ભારત સરકાર આ ક્ષેત્રે યોગ્ય નીતિઓ, જાહેર કાર્યક્રમો અને રોકાણો ઘડી રહી છે.

'રાષ્ટ્રીય ખાદ્યાન્ન સુરક્ષા અધિનિયમ' (ધ નેશનલ ફૂડ સિક્યોરિટી એક્ટ), 2013 એ દેશની 75 ટકા વસ્તીને આવરી લેતી, સ્વતંત્ર ભારતની કદાચ સૌથી મોટી યોજના છે. ઘણી રાજ્ય સરકારોએ રાષ્ટ્રીય ખાદ્યાન્ન સુરક્ષા અધિનિયમ-2013ના આદેશ અનુસાર રાજ્ય પોષણ અભિયાન (સ્ટેટ ન્યુટ્રિશન મિશન) અને રાજ્ય ખાદ્યાન્ન પંચ (સ્ટેટ ફૂડ કમિશન) પણ પ્રસ્થાપિત કરી દીધાં છે. તમામ ગર્ભવતી મહિલાઓને રૂ. 6,000 આપવાની જોગવાઈ માટેની નીતિ એ પ્રથમ છ મહિના સુધી માતા અને શિશુ બંનેના ખાદ્યાન્ન અને પોષણ સુરક્ષિત કરવા તરફનું પગલું છે. ભારત સરકારના મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગે 1993માં રાષ્ટ્રીય પોષણ નીતિ (નેશનલ ન્યુટ્રિશન પોલિસી) ઘડી હતી. ઇન્ટિગ્રેટેડ ચાઇલ્ડ ડેવલપમેન્ટ સર્વિસિઝ (આઇસીડીએસ) પણ આવો જ મહત્વનો કાર્યક્રમ છે. આઇસીડીએસની શરૂઆત 1975માં કરવામાં આવી હતી. આજે તે બાળકોના આરોગ્ય તથા વિકાસ માટેની વિશ્વમાં સૌથી વ્યાપક પહોંચ ધરાવતા કાર્યક્રમો પૈકીનો એક છે. આઇસીડીએસનો ઉદ્દેશ્ય આંગણવાડી કાર્યકર્તાઓ (સમુદાયના અગ્રણી તાલીમબદ્ધ આરોગ્ય કાર્યકરો) દ્વારા ચલાવવામાં આવતાં આંગણવાડી કેન્દ્રોમાં તથા પારિવારિક સ્તરે સેવાઓ પૂરી પાડીને કુપોષણના ચક્રને અટકાવવાનો છે. આ સેવાઓમાં ઉમેરાતૂં પોષણ, શાળા પહેલાંનું શિક્ષણ, રોગપ્રતિકારકતા, આરોગ્યની તપાસ, આરોગ્યલક્ષી સેવાઓ, પોષણ અને આરોગ્યના શિક્ષણનો સમાવેશ થાય છે. શાળાએ જતાં બાળકોના કુપોષણ અને ભૂખની સમસ્યાને દૂર કરવા માટે મધ્યાહન ભોજન યોજના આવો જ અન્ય એક મહત્વનો સરકારી કાર્યક્રમ છે. 2016ના અંદાજ પત્રમાં આગામી પાંચ વર્ષમાં ખેડૂતોની આવક બમણી કરવાના લક્ષ્ય સાથે કૃષિ તથા ખેડૂતોના કલ્યાણને ખાસ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. ખુલ્લામાં

હાજતે જવાની ક્રિયામાંથી ભારતને મુક્ત કરવાનું લક્ષ્ય ધરાવતા સ્વચ્છ ભારત અભિયાન જેવા સરકારના કાર્યક્રમોનો પોષણલક્ષી કાર્યક્રમોનાં પરિણામો પર નોંધપાત્ર પ્રભાવ રહેશે.

નેશનલ ફેમિલી એન્ડ હેલ્થ સર્વે (એનએફએચએસ-4)નાં તાજેતરનાં પરિણામો અનુસાર પાંચ વર્ષ કરતાં ઓછી વયનાં 58 ટકા બાળકો દુર્બળ જણાયાં હતાં. આ દુર્બળતા આ પ્રમાણે પ્રતિબિંબિત થઈ હતી: ઊંચાઈ અનુસાર વજન - 21 ટકા, વય અનુસાર ઊંચાઈ - 38.4 ટકા અને વયની સરખામણીએ ઓછું વજન - 35.7 ટકા. 2005-2006માં વય અનુસાર ઊંચાઈનું પ્રમાણ 25.6 ટકા (ગોવા)થી લઈને 55.6 ટકા (બિહાર) જોવા મળ્યું હતું અને 2015-2016માં આ પ્રમાણ 23.3 ટકા (અંદામાન અને નિકોબાર ટાપુઓ)થી લઈને 48.3 ટકા (બિહાર) નોંધાયું હતું. ઊંચાઈ અનુસાર વજનનું પ્રમાણ 2005-2006માં 9 ટકા (મણિપુર અને મિઝોરમ)થી લઈને 35 ટકા (મધ્ય પ્રદેશ) અને 2015-2016માં 6.8 ટકા (મણિપુર)થી લઈને 27.6 ટકા (દાદરા અને નગર હવેલી) નોંધાયું હતું. વયની તુલનામાં ઓછા વજનનું પ્રમાણ 2005-2006માં 19.7 ટકા (સિક્કિમ)થી 60 ટકા (મધ્ય પ્રદેશ) અને 2015-2016માં 13.8 ટકા (મણિપુર)થી લઈને 43.9 ટકા જોવા મળ્યું હતું. ઊંચાઈના પ્રમાણમાં વજન, વયના પ્રમાણમાં ઊંચાઈ અને વયના પ્રમાણમાં ઓછા વજનની શ્રેણીમાં 2005-2006થી લઈને 2015-2016 સુધીના ગાળામાં ઘટાડો નોંધાયો છે. જો કે, ત્રીજા અને ચોથા નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે (એનએફએચએસ-4) અનુસાર, 2005-2006માં પાંડુરોગનું પ્રમાણ 38.2 ટકા (ગોવા) અને 78 ટકા (બિહાર)ની વચ્ચે તથા 2015-2016માં 23.9 ટકા (મણિપુર)થી 84.6 ટકા (દાદરા અને નગર હવેલી)ની વચ્ચે રહ્યું હતું.

વિવિધ પ્રકારના અભ્યાસો વારંવાર કુપોષણ અને ચેપને કારણે પાંચ વર્ષ કરતાં ઓછી વયના વધી રહેલા મૃત્યુદર તરફ ધ્યાન દોરે છે. કુપોષણ એ બાળકોનાં મોત પાછળનું મુખ્ય જવાબદાર કારણ છે. 'જર્નલ ઓફ નેચરલ સાયન્સ, બાયોલોજી એન્ડ મેડિસિન'માં (અંક જાન્યુઆરી, જૂન 2015) ડો. સ્વરૂપ કે. સાહુના 'ભારતમાં પાંચ વર્ષ કરતાં ઓછી વયનાં બાળકોમાં કુપોષણની સમસ્યા તથા તેને નિવારવા માટેના વ્યૂહો' શીર્ષક હેઠળ પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખ અનુસાર,

કુપોષણની સમસ્યાનું નિવારણ કરવામાં આવે, તો બાળ મૃત્યુ દરના પ્રમાણમાં અડધો-અડધ ઘટાડો થઈ શકે છે. બાળપણ દરમિયાનના કુપોષણને કારણે સમગ્રતયા વિકાસ પર અવળી અસર પડે છે, જેના કારણે બાળકની રોગપ્રતિકારક શક્તિ જોખમાય છે. પ્રોટીન અને ઊર્જાનું કુપોષણ બાળકોનો વિકાસ રૂંધે છે. પરિણામે, ખોરાક લેવાનું પ્રમાણ ઘટે છે, પોષકતત્વો પૂરતા પ્રમાણમાં મળતાં નથી. જેના કારણે બાળક શ્વાસોચ્છવાસનો ચેપ, ચેપી ઝાડા, ઓરી અને મેલેરિયા જેવી બિમારીઓનો ભોગ બને છે અને તેનો જીવ જોખમાય છે. PLoS 'મેડિસિન જર્નલ' (મે, 2007)માં 'માલન્યુટ્રિશન એન્ડ ઇન્ફેક્શન: કોમ્લેક્સ મિકેનિઝમ એન્ડ ગ્લોબલ ઇમ્પેક્ટ' (કુપોષણ અને ચેપ: જટિલ તંત્ર અને વૈશ્વિક અસર) શીર્ષક હેઠળ ઉલરિય ઇ શેઇબલ, સ્ટેફન એચ અને ઇ. કોફમેનના પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખ મુજબ, ગેસ્ટ્રો-ઇન્ટેસ્ટિનલ ચેપને કારણે ઝાડા અને ક્ષયરોગ થાય છે. મોટા ભાગનાં બાળકોને ખોરાકમાંથી પૂરતાં પ્રોટીન તથા કેલેરી મળતાં નથી. ખાસ કરીને 12થી 35 મહિનાની વય જૂથનાં બાળકોમાં કુપોષણનું પ્રમાણ ઊંચું હોય છે અને 36થી 60 મહિનાની વય જૂથનાં બાળકોમાં આ પ્રમાણ ઘટી જાય છે. આ જ કારણોસર શિશુના જન્મ પછીના પ્રથમ 1000 દિવસો સુધી તેની પૂરતી કાળજી લેવા પર ભાર મૂકવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે.

બહુવિધ કારણો અને બહુવિધ પ્રવૃત્તિઓ

નિમ્ન તથા નબળી સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિ, ઊંચો જન્મ દર, બાળકોના જન્મવચ્ચે ઓછો સમય ગાળો અને ખોરાક ખવડાવવાની અયોગ્ય આદતોની બાળકોની પોષણની સ્થિતિ પર વિપરિત અસર પડે છે. 'ઇન્ડિયા હેલ્થ રિપોર્ટ: ન્યુટ્રિશન 2015'ના અહેવાલ અનુસાર પોષણની બાબત સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલી ભોજનની ટેવો, ગર્ભવતી માતાનું ખોરાકથી વંચિત રહેવું, જેના કારણે જન્મ સમયે બાળકનું વજન ઓછું હોય તથા આ પ્રકારની ઘણી પરિસ્થિતિઓ જેવા માળખાકીય અંતરાયો સાથે સંકળાયેલી છે. બાળકોને મળતાં બહેતર પોષણ અને તંદુરસ્તીમાં માતાના શિક્ષણનો ઘણો મોટો પ્રભાવ પડે હોય છે. ફક્ત ગણ્યા ગાંઠ્યાં શિશુઓને જ જન્મના પ્રથમ બે કલાકની અંદર માતાનું દૂધ આપવામાં આવે છે. ભારતમાં હજી પણ મોટા ભાગનાં શિશુઓને કોલોસ્ટ્રમ (colostrums) નથી આપવામાં આવતું. જન્મના પ્રથમ છ મહિના સુધી ફક્ત સ્તનપાન જ કરાવવું જોઈએ પરંતુ આમ નથી થતું, જેને શિશુના ઓછા વજન સાથે સીધો સંબંધ છે. આશરે એક તૃત્યાંશ નવજાત શિશુઓના જીવનની શરૂઆત જન્મ સમયે ઓછા વજન સાથે થાય છે. 60 ટકા સ્ત્રીઓ રક્તક્ષીણતા ધરાવે છે અને ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન આ પ્રમાણ 85 ટકા જેટલું થઈ જાય છે. 40થી 60 ટકા કિશોરીઓ રક્તક્ષીણતા ધરાવે છે. પ્રારંભિક વયે ગંભીર કુપોષણ (સિવિયર એક્યુટ માલન્યુટ્રિશન - એસએએમ)નો ભોગ બન્યા બાદ તેના તરફ દુર્લક્ષ સેવવાને કારણે વારસાગત

કુપોષણની સ્થિતિ ઊભી થાય છે, જેમાં સુધારો લાવવો જીવનભર માટે મુશ્કેલ બની જાય છે.

અગાઉ જણાવ્યું તેમ, આઇસીડીએસનો ઉદ્દેશ્ય આંગણવાડી કેન્દ્રોમાં અને પરિવાર કક્ષાએ સેવાઓ પૂરી પાડીને દરેક પેઢીઓમાં આગળ વધતા કુપોષણના ચક્રને સમાપ્ત કરવાનો છે. આંગણવાડી કેન્દ્રો અને આંગણવાડી કાર્યકરો શિશુના જીવનના પ્રથમ 1000 દિવસો પર ખાસ ભાર મૂકવો જોઈએ કારણ કે બાળકના સમગ્ર જીવન પર આ સમયગાળાના તેના આરોગ્ય, શિક્ષણ, મગજના વિકાસ અને પોષણની પ્રભાવક અસર પડે છે. આઇસીડીએસ પરના આયોજન પંચના મૂલ્યાંકન અહેવાલ અનુસાર, બાળકોના આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, શિક્ષણ, ખોરાકની ટેવો અને પોષણલક્ષી પાસાંઓને લગતી વર્તણૂક અંગેની સજાગતાની સ્થિતિ દરેક રાજ્યમાં જુદી-જુદી છે. શિશુના જન્મના એક કલાકની અંદર જ સ્તનપાન કરાવવાનું પ્રમાણ આઇસીડીએસના લાભાર્થીઓમાં વ્યાપક સ્તરે જોવા મળ્યું હતું. આઇસીડીએસને પગલે લાભાર્થી પરિવારનાં બાળકોના શાળા-પ્રવેશનું પ્રમાણ વધ્યું છે અને શાળા છોડી દેવાનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે. (ઓરીના અપવાદને બાદ કરતાં) રસીકરણની બાબતમાં લાભાર્થીઓ અને બિન-લાભાર્થીઓ વચ્ચે ખાસ કોઈ ફરક જોવા મળ્યો નથી. સાથે જ, એ પણ નોંધવામાં આવ્યું હતું કે આઇસીડીએસની સેવાઓના અસરકારક અમલીકરણને કારણે બાળ મૃત્યુદર અને બાળકોમાં કુપોષણના પ્રમાણમાં ઘટાડો જોવા મળ્યો હતો. આઇસીડીએસની અસરકારકતા અંગેના 'પ્રોગ્રામ ઇવેલ્યુએશન ઓર્ગેનાઇઝેશન પ્લાનિંગ કમીશન'ના અન્ય એક અભ્યાસમાં કુપોષણનો દર ઘટવાની સાથે-સાથે જ્ઞાનાત્મક વિકાસ, બુદ્ધિકૌશલ્ય અને શૈક્ષણિક જ્ઞાન સંપાદિત કરવાના સ્તરમાં પણ સુધારો જણાયો હતો. આઇસીડીએસ સેવાઓના ઉપયોગ અંગે 'યુનિસેફ' તથા ઝારખંડ રાજ્ય દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલા 'દુલાર' કાર્યક્રમ પરના અભ્યાસમાં 'દુલાર'ના લાભાર્થી ન હોય તેવાં બાળકોની તુલનામાં 'દુલાર' હેઠળ આવરી લેવાયેલાં બાળકોમાં વય કરતાં ઓછા વજનનું પ્રમાણ 45 ટકા જેટલું ઓછું હતું. સાથે જ, 'દુલાર' હેઠળનાં બાળકોને સ્તનપાન કરાવવા સાથે, શિશુના જન્મના એક કલાકની અંદર સ્તનપાન કરાવવું, રસીકરણ વગેરેનું પ્રમાણ પણ નોંધપાત્ર રીતે વધારે જોવા મળ્યું હતું.

આઇસીડીએસની હાજરી હોવા છતાં, ગંભીર કુપોષણની સ્થિતિના વ્યવસ્થાપન ક્ષેત્રે ઘણી અસમાનતાઓ પ્રવર્તે છે. જેમ કે, 'ઇન્ડિયન પિડિયાટ્રિક્સ'માં પ્રસાદ વી.ના જણાવ્યા પ્રમાણે ગંભીર કુપોષણની સ્થિતિ ધરાવતાં 44 ટકા બાળકો હાલના દાક્તરી તપાસના માપદંડમાંથી બાકાત રહી ગયાં હતાં અને ઘણાં બાળકો ગંભીર કુપોષણની સ્થિતિ ધરાવતા હોવાનું ખોટું નિદાન થયું હતું. 'ઇન્ડિયન પિડિયાટ્રિક્સ'માં સિંઘ કે. તથા અન્યોની નોંધ અનુસાર ઉત્તર પ્રદેશનાં 12 કુપોષણ

પુનર્વસન કેન્દ્રો (ન્યુટ્રિશન રિહેબિલિટેશન સેન્ટર્સ - એનઆરસી)ના બે વર્ષના આંકડાઓની સમીક્ષા કરતાં, આ કેન્દ્રોનાં પરિણામો બાળકોની સંભાળ માટેના રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય માપદંડો સાથે સુસંગત જણાયાં હતાં. બાળકોને થતા ઝાડાની સારવાર માટે ઓરલ રિહાઇડ્રેશન સોલ્યુશન (ઓઆરએસ), આયોડાઇઝ્ડ મીઠાના સેવનને ઉત્તેજન આપવું અને શિશુઓ, કિશોરીઓ, ગર્ભવતી અને સ્તનપાન કરાવતી મહિલાઓ માટે આયર્ન અને ફોલિક એસિડના સેવનને વેગ આપવા માટેના કાર્યક્રમો કુપોષણની સમસ્યા ઘટાડવામાં મદદરૂપ થયા છે. રાષ્ટ્રીય સ્તરે વિટામિન-એ સપ્લિમેન્ટેશન કાર્યક્રમ હેઠળ 85 ટકા શિશુઓ (પ્રિસ્કૂલ ચિલ્ડ્રન)ને આવરી લેવાનો લક્ષ્યાંક હતો, પરંતુ, તેની સામે ઘણાં ઓછાં બાળકોને આવરી શકાયાં હતાં. વધુમાં, જે બાળકોને આવરી ન શકાયાં, તે બાળકો વય કરતાં ઓછી ઊંચાઈ ધરાવતાં હોય અથવા તો વયની તુલનામાં ઓછું વજન ધરાવતાં હોય તેવી શક્યતા વધારે હતી. સાથે જ, આ બાળકો જન્મતાવેંત અથવા તો પાંચ વર્ષ કરતાં નાની વયે મૃત્યુ પામે તેવું જોખમ પણ તોળાતું હતું. સેમ્બા આરડીના મતે વિટામિન-એ કાર્યક્રમની પહોંચ અને બાળ મૃત્યુના વિપરિત સંબંધ માટે વિટામિન-એ કાર્યક્રમની નબળી પહોંચ કરતાં બાળકોના પોષણલક્ષી તમામ કાર્યક્રમોની નબળી પહોંચ વધુ જવાબદાર છે.

ભારતમાં ગંભીર કુપોષણની સ્થિતિનું સમુદાય-આધારિત વ્યવસ્થાપન હાથ ધરવા તરફનો ઝોક વધી રહ્યો છે. ગંભીર કુપોષણની સ્થિતિના સમુદાય આધારિત વ્યવસ્થાપનનો ઉપયોગ વધારવામાં આવે, દરેક પરિવાર ઘરમાં જ તેમનાં બાળકોની કાળજી રાખે અને એસએએમ ઉપરાંત શારીરિક સમસ્યા ધરાવનારાં બાળકો માટે એનઆરસી આરક્ષિત રાખવામાં આવે તેવી ભલામણ કરવામાં આવે છે. ‘ડોક્ટર્સ વિદ્યાઉટ બોર્ડર્સ’ (એમએસએફ) દ્વારા 2009માં ભારતનું પ્રથમ સમુદાય-આધારિત એસએએમ વ્યવસ્થાપન વિકસાવ્યું હતું અને મૃત્યુ-દર નીચો લાવવાનો અને સફળ સારવારનો ઊંચો દર હાંસલ કર્યો હતો. આ જ રીતે, ‘રિયલ મેડિસિન ફાઉન્ડેશન’ સરકાર, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, વ્યવસાય-જૂથો અને સ્થાનિક સમુદાયોના સહકારથી 2009માં બાળ કુપોષણની સારવાર તથા તેના નિવારણ માટેની પહેલ હાથ ધરી હતી. આ કાર્યક્રમ હેઠળ મધ્ય પ્રદેશમાં કુપોષણનો દર સૌથી ઊંચો હોય તેવાં 600 ગામોમાં ગંભીર કુપોષણની સ્થિતિનું સમુદાય આધારિત વ્યવસ્થાપન અસરકારક સાબિત થયું હતું.

2015માં ભુવનેશ્વર ખાતે યોજાયેલા નેશનલ સેમિનાર પરના ‘યુનિસેફ’ના - ‘ભારતના આદિવાસી બાળકોને પોષણ પ્રદાન કરવું’ એ શીર્ષક હેઠળનો અહેવાલ અત્યંત અંતરિયાળ અને દુર્ગમ વિસ્તારમાં પણ સેવા પહોંચાડવા પર ભાર મૂકે છે. આ અહેવાલના નિષ્કર્ષ અનુસાર, આદિવાસી વિસ્તારોનાં 0-36 મહિનાના વયજૂથનાં

શિશુઓના કુપોષણને નિવારવા માટેની કામગીરીમાં આ પ્રમાણેનાં કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે: 1) 7-36 મહિનાનાં શિશુઓને જરૂરી પોષણની તમામ સેવાઓ પૂરી પાડવી, 2) 90 ટકા કે તેથી વધુ 3) પોષણની સ્થિતિનો સમયસર અહેવાલ આપવો, 4) કૃમિનો નાશ કરવો, રસીકરણ કરવું વગેરે નિવારણનાં પગલાં તથા સારવારનાં પગલાં ભરવાં, 5) સ્વચ્છતાનાં પગલાં ભરવાં અને 6) ચોક્કસ જૂથો માટે ખાસ કાર્યો હાથ ધરવાં. માતા-પિતા, તેમાંયે ખાસ કરીને માતાના કામના કલાકોને ધ્યાનમાં રાખીને શિશુઓ માટે શિશુ સંભાળ કેન્દ્રો ચલાવવામાં આવે, તે જરૂરી છે. ખાસ કરીને, જ્યાં વય કરતાં ઓછા વજન અને વય કરતાં ઓછી ઊંચાઈનું પ્રમાણ ઊંચું છે તેવા ઓરિસ્સાના આદિવાસી જિલ્લાઓમાં આવી સુવિધા ઘણી મહત્વપૂર્ણ પુરવાર થાય છે.

માતાઓને પોષણ, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાનું શિક્ષણ આપવું જરૂરી છે અને આ કામગીરી આંગણવાડી કેન્દ્રોમાં અસરકારક રીતે શરૂ કરી શકાય છે. મહિલાઓને તેમના હક્કો અને મળવાપાત્ર લાભો તથા સેવાઓ અંગે ઘણી ઓછી કે નજીવી જાણકારી હોય છે. વધુમાં, માનવ-શરીરનાં અમુક પાસાંઓ વિશે અને સામાન્ય રોગો થવા પાછળનાં કારણો વિશે તેઓ નહિવત્ જ્ઞાન ધરાવે છે. વળી, રોજગારીની સુરક્ષા, જાતિગત સમાનતા અને પોષણ તથા ખાદ્ય સુરક્ષા જેવા આરોગ્યના સામાજિક નિર્ધારકો વચ્ચેનો આંતરસંબંધ સ્વીકારવો જરૂરી છે. ઉદાહરણરૂપે, ‘મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલય’, ‘યુનિસેફ’ અને ‘વોડાફોને’ જાહેર-ખાનગી ભાગીદારી હેઠળ કુપોષણ સામે ‘પોષણ ન્યુટ્રિશન’ નામનું રાષ્ટ્રીય અભિયાન આદર્યું છે. આ અભિયાન મોબાઇલ ઇન્ટરનેટ અને ઓફલાઇન પદ્ધતિથી હાથ ધરવામાં આવે છે. આ જ રીતે, ‘સેવ ધ ચિલ્ડ્રન’ સંસ્થાએ ‘આઇસીડીએસ’ અને ‘રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય અભિયાન’ સાથે હાથ મીલાવ્યા છે અને રાજસ્થાનના વિવિધ સમુદાયોનાં બાળકોમાં કુપોષણનું પ્રમાણ ઘટાડવા ક્ષેત્રે કામગીરી હાથ ધરી છે. આ કામગીરી હેઠળ પ્રથમ હરોળના આરોગ્ય કાર્યકરોને કુપોષણની સંભવિતતા ધરાવનારાં બાળકોની આગોતરી ઓળખ કરવામાં, તેમને સારવાર કેન્દ્રો પર મોકલવા માટેની વ્યવસ્થા મજબૂત કરવામાં મદદ પૂરી પાડે છે. વધુમાં, આ પહેલ બાળકો અને તેમના પરિવારોને આરોગ્ય કાર્યકરો સાથે સંપર્ક જાળવી રાખવામાં મદદરૂપ બને છે, જેથી સારવાર મેળવ્યા બાદની તેમની પરિસ્થિતિ પર ધ્યાન રાખી શકાય અને સાથે જ માતા-પિતાને બાળકને આહાર આપવાની યોગ્ય પદ્ધતિઓનું શિક્ષણ આપી શકાય.

‘મધ્યાહન ભોજન’ (મિડ-ડે મિલ - એમડીએમ) એ પ્રાથમિક શાળાનાં વિદ્યાર્થીઓનું પોષણનું સ્તર સુધારવા માટેની અન્ય એક મહત્વની યોજના છે. પ્રાથમિક શિક્ષણને પોષણલક્ષી સહાય પૂરી પાડવા માટેના

વૈશ્વિક પોષણ અહેવાલ (ગ્લોબલ ન્યુટ્રિશન રિપોર્ટ), 2016 – ભારતનું યોગદાન

- નેહા રાયકર તથા પૂર્ણિમા મેનન

ભારતમાં 2006 પછીના ગાળામાં બાળ-કુપોષણના પ્રમાણમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો હોવા છતાં, વૈશ્વિક પોષણ સ્તરની દ્રષ્ટિએ ભારત ઘણું પાછળ છે, જે ચિંતાજનક છે. સમગ્ર વિશ્વના 132 દેશોના કુપોષણના ક્રમાંકમાં ભારત 114મું સ્થાન ધરાવે છે. આ મામલે ભારત ઘણાં ગરીબ આફ્રિકન દેશોથી પણ પાછળ છે. જો આ પરિસ્થિતિમાં સુધારો ન આવ્યો, તો 2030 સુધીમાં કુપોષણના મામલે ભારત ‘ઘાના’ અને ‘ટોંગો’ જેવા અતિપછાત દેશોની હરોળમાં આવી જશે. ચીનની બરોબરી કરવા માટે પણ ભારતે 2055 સુધી રાહ જોવી પડશે.

વિશ્વ પોષણ અહેવાલ, 2016 અનુસાર ભારતમાં પોષણનું સ્તર

સૂચકાંક	ટકાવારી	વિશ્વમાં ક્રમ	એશિયામાં ક્રમ
પાંચ વર્ષ કરતાં ઓછી વયનાં એવાં અવિકસિત બાળકો, જેમની લંબાઈ સામાન્ય કરતાં ઓછી હોય (સ્ટન્ટિંગ)	38.7	114/132	34/39
પાંચ વર્ષ કરતાં ઓછી વયનાં એવાં અવિકસિત બાળકો, જેમનું વચન સામાન્ય કરતાં ઓછું હોય (વેસ્ટિંગ)	15.1	120/130	35/38
પાંચ કરતાં ઓછી વયનાં વધુ વજન ધરાવતાં બાળકો	1.9	11/126	6/37
એનિમીયા (રક્તક્ષીણતા) ધરાવતી મહિલાઓ	48.1	170/185	45/47
સ્તનપાન	46.4	48/141	12/40
વધુ વજન ધરાવતા પુખ્તો (વયસ્કો) /મેટસ્વીપણું	22	21/190	10/47
ડાયાબિટીસ ધરાવતા પુખ્તો (વયસ્કો)	9.5	104/190	16/47

શું રાજ્ય પોષણ મિશનમાં વૈશ્વિક પોષણનાં લક્ષ્યાંકોની સમય મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી છે? - ભારતમાં જુદાં-જુદાં રાજ્યોના પોષણ સ્તરમાં ઘણો તફાવત જોવા મળે છે. તમામ રાજ્યોની પરિસ્થિતિમાં એકસમાનતા લાવવા માટે આ લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવાં જરૂરી છે. જે રાજ્યોએ કુપોષણ નાબૂદ કરવા માટેની પ્રતિબદ્ધતા દર્શાવી હતી, તે રાજ્યોના મૂલ્યાંકનના આધારે - કુપોષણ નાથવા ક્ષેત્રે તે રાજ્યોએ ક્યાં પગલાં ભર્યાં અને કેટલી પ્રગતિ કરી તે જાણવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. કુલ છ રાજ્યો - મહારાષ્ટ્ર, મધ્ય પ્રદેશ, ઉત્તર પ્રદેશ, ઓરિસ્સા, ગુજરાત અને કર્ણાટકે કુપોષણ નાબૂદ કરવા માટે ખાસ સલાહકાર એકમોની રચના કરી છે.

રાજ્ય	પાંચ વર્ષ કરતાં ઓછી વયનાં બાળકોમાં સામાન્ય કરતાં ઓછી લંબાઈ (સ્ટન્ટિંગ)	પાંચ વર્ષથી ઓછી વયનાં બાળકોમાં સામાન્ય કરતાં ઓછું વજન (વેસ્ટિંગ)	ઓછો જન્મ દર	પાંચ વર્ષ કરતાં ઓછી વયનાં મેટસ્વી બાળકો	પ્રજનનક્ષમ વય ધરાવતી રક્તક્ષીણતા (એનિમીક) મહિલાઓ	સ્તનપાન
ઉત્તર પ્રદેશ	હા	હા	ના	ના	હા	હા
મહારાષ્ટ્ર	ના	ના	ના	ના	ના	ના
ઓરિસ્સા	હા	હા	ના	ના	ના	ના
કર્ણાટક	ના	ના	ના	ના	ના	ના
ગુજરાત	ના	ના	ના	ના	ના	ના
મધ્ય પ્રદેશ	ના	ના	ના	ના	ના	ના

- છ પૈકીનાં ફક્ત બે રાજ્યોએ જ પોષણ અંગેનાં સ્પષ્ટ અને માપન યોગ્ય લક્ષ્યાંકો નક્કી કર્યાં છે. ઉત્તર પ્રદેશના ‘રાજ્ય પોષણ મીશન’ અને મહારાષ્ટ્રના ‘રાજમાતા જીજાઉ મધર ચાઇલ્ડ હેલ્થ એન્ડ ન્યુટ્રિશન મીશન’ દ્વારા તેમના એક્શન પ્લાન હેઠળ 10 સૂચકાંકો પ્રસ્થાપિત કર્યાં છે. પરંતુ, તે માટેનાં માપન યોગ્ય લક્ષ્યાંકો અને સમય મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી નથી. આ જ રીતે, ગુજરાત, મધ્ય પ્રદેશ અને કર્ણાટક જેવાં રાજ્યોએ પણ કોઈ પ્રકારનાં લક્ષ્યાંકો નક્કી કર્યાં નથી.

• જે રાજ્યોએ લક્ષ્યાંકો નક્કી કર્યા છે, તે લક્ષ્યાંકો વૈશ્વિક પોષણ લક્ષ્યાંકો સાથે સુસંગત નથી. ઉત્તર પ્રદેશ છ પૈકીનાં ફક્ત બે લક્ષ્યાંકોનો જ સમાવેશ કર્યો છે. એટલું જ નહીં, જન્મ સમયે શિશુના વજન જેવા મહત્વના લક્ષ્યાંકને તેમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યો છે. તો, ઓરિસ્સાએ ફક્ત અવિકસિત (સ્ટન્ટિંગ, વેસ્ટિંગ) અને 'સામાન્ય કરતાં ઓછું વજન ધરાવનારાં બાળકો'ના લક્ષ્યાંકને જ સામેલ કર્યો છે, જ્યારે મહિલાઓમાં પાંડુરોગ/રક્તક્ષીણતા (એનિમીયા), જન્મ સમયે શિશુનું સામાન્ય કરતાં ઓછું વજન, સામાન્ય કરતાં વધુ વજન વગેરે જેવા વૈશ્વિક નિર્ધારિત લક્ષ્યાંકોને બાકાત રાખ્યા છે.

રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમના કાર્યદેખાવની ચકાસણી અંગે 'કમ્પ્રોલર એન્ડ ઓડિટર જનરલ ઓફ ઇન્ડિયા' (કેગ)ના 2008ના અહેવાલ નં. 13માં જણાવ્યા પ્રમાણે, ખાદ્ય સામગ્રીનો અસ્થાયી પૂરવઠો અને ખાદ્ય ચીજવસ્તુઓની નબળી ગુણવત્તા એ આ યોજના આડેના મોટા અવરોધો છે, તેથી કેટલાંક રાજ્યોએ આ યોજનાના અમલની કામગીરી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને સોંપી દીધી છે. મથુરા જિલ્લામાં 'અક્ષયપાત્ર ફાઉન્ડેશન' દ્વારા પૂરા પાડવામાં આવતા મધ્યાહન ભોજનની અસરકારકતા અંગે હાથ ધરવામાં આવેલા અભ્યાસ પરથી સ્વૈચ્છિક સંસ્થા દ્વારા મધ્યાહન ભોજન મેળવતાં પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકો અને ગ્રામ પંચાયતો દ્વારા સ્થાનિક ધોરણે તૈયાર થયેલું મધ્યાહન ભોજન મેળવનારાં બાળકોના વિકાસમાં કોઈ નોંધપાત્ર તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો. 'ઇન્ડિયન જર્નલ ઓન પિડીયાટ્રિક્સ' પરના શર્મા એ.કે.ના, 2010ના લેખ અનુસાર, સ્વૈચ્છિક સંસ્થા દ્વારા પૂરા પાડવામાં આવતા મધ્યાહન ભોજનને પગલે વિટામીન-એ અને વિટામીન-ડીની ખામીમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો જોવા મળ્યો હતો. મધ્યાહન ભોજન યોજનાનો લાભ ફક્ત સરકારી પ્રાથમિક શાળાઓમાં જનારાં બાળકોને જ મળે છે. બાળકોને ખાનગી શાળાઓમાં દાખલ કરાવવાનું પ્રમાણ વધી રહ્યું હોવાથી, આ યોજના હેઠળના લાભાર્થી બાળકોની સંખ્યા દર વર્ષે સતત ઘટી રહી છે. 'વર્લ્ડ ફૂડ પ્રોગ્રામ' (ડબલ્યુએફપી)ના પ્રાયોગિક પ્રોજેક્ટ હેઠળ યોજાને આયર્નથી ફોર્ટિફાઇડ કરીને ઓરિસ્સા રાજ્યના ગજપતિ જિલ્લાનાં પ્રાથમિક શાળાઓને મધ્યાહન ભોજનના ભાગરૂપે પીરસવામાં આવ્યા, જેને પગલે બાળકોમાં એનિમીયાનો દર 20 ટકા સુધી નીચે ગયો હતો જેમાં ફોર્ટિફાઇડ યોજાનું પ્રદાન 6 ટકા હોવાનું માલૂમ પડ્યું હતું.

'મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગારી બાંહેધરી યોજના' (એમજનરેગા) એ ગ્રામીણ ભારતમાં વંચિતતા અને ખાદ્યાન્ન અસુરક્ષા દૂર કરવા માટેની અન્ય એક સરકારી યોજના છે. રાજસ્થાનના 528 પરિવારોના 1,056 સહભાગીઓનો મિશ્ર પદ્ધતિઓથી અભ્યાસ

• રાજ્યોએ જે લક્ષ્યાંકો નક્કી કર્યા છે, તે જૂના આંકડાઓના આધારે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. જેમ કે, ઉત્તર પ્રદેશ અને ઓરિસ્સાની 2014-2024 યોજના રાષ્ટ્રીય પરિવાર સ્વાસ્થ્ય સર્વેક્ષણ (2005-2006) પર આધારિત છે.

વૈશ્વિક સ્તરે સ્વીકૃત કરવામાં આવેલા નવા લક્ષ્યાંકોને સામેલ કરવા માટે તમામ રાજ્યો શક્ય તેટલી ઝડપે નવા આંકડાઓ પર આધારિત અહેવાલ તૈયાર કરે તે જરૂરી છે. લક્ષ્ય નક્કી કરવું એ કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટેનું પહેલું ડગલું છે, જે ઉત્તરદાયિત્વ નક્કી કરે છે. સ્ત્રોત: ગ્લોબલ ન્યુટ્રિશન રિપોર્ટ, 2016

કરવામાં આવ્યો અને લેખકોએ આ યોજનાનું વિશ્લેષણ પણ હાથ ધર્યું. જે હેઠળ તેમણે શિશુના જન્મ સમયના ઓછા વજનના પ્રમાણમાં ઘટાડો લાવીને વયની તુલનામાં બાળકનું ઓછું વજન અને વયની તુલનામાં ઓછી ઊંચાઈ પર એમજનરેગાની અસરકારકતા માટેના નોંધપાત્ર ઉપાયો શોધ્યા. એમજનરેગાની યોજના ગર્ભવતી મહિલાઓની પોષણ સંબંધિત જરૂરિયાતો સંતોષી શકે છે અને આ રીતે, ગરીબ સામાજિક-આર્થિક વર્ગનાં નવજાત શિશુઓના જન્મ સમયના ઓછા વજનની સમસ્યાને હળવી કરી શકાય છે. જો કે, પ્રમાણમાં બહેતર સ્થિતિ ધરાવનારા પરિવારોનાં શિશુઓને કુપોષણ અસરકારક રીતે ઘટાડવામાં એમજનરેગાને નિષ્ફળતા સાંપડી હતી. કેન્દ્ર સરકારે 2013માં અન્ન સુરક્ષા કાયદો (અનેએફએસએ) પસાર કર્યો હતો. જે હેઠળ બે તૃત્યાંશ વસ્તીને જાહેર વિતરણ યોજના મારફત રાહત દરે ખાદ્યાન્ન પૂરું પાડવાની તેમજ ગર્ભાવસ્થા અને માતા સ્તનપાન કરાવતી હોય તે સમયગાળા દરમિયાન સીધા રોકડ લાભો આપવાની જોગવાઈ છે, જેથી આ સમયગાળા દરમિયાન માતા બહેતર આહાર મેળવી શકે. જો કે, ભારતમાં કુપોષણ ઘટાડવામાં અન્ન સુરક્ષા કાયદાની અસરકારકતાનું મૂલ્યાંકન કરતા કોઈ અભ્યાસો હાથ ધરાયા નથી.

નાનાં બાળકોમાં પોષણનું નીચું સ્તર અને ચેપ, ખાસ કરીને ઝાડાને લગતી બિમારીઓ અને શ્વાસોચ્છવાસને લગતા તીવ્ર ચેપ પ્રચલિત છે. શૌચાલય અને સ્વચ્છતાનો અભાવ એ આ પાછળનાં મુખ્ય જવાબદાર કારણો છે. ભારતમાં હજી પણ ઘણાં લોકો ખુલ્લામાં હાજતે જાય છે. સ્વચ્છ ભારત અભિયાનને પગલે સ્વચ્છતાની સ્થિતિમાં સુધારો ચોક્કસ આવશે, પણ જળ વ્યવસ્થાપનની પહોંચ અંતરિયાળ પ્રદેશો સુધી વિસ્તરે તે જરૂરી છે. કેટલાક દુર્ગમ અને છેવાડાના વિસ્તારોમાં લોકોએ બહુ દૂર સુધી ચાલીને પાણી ભરવા જવું પડે છે. આ સમસ્યા નિવારવા માટે સોલાર પમ્પ સાથેની પાણીની ટાંકીઓનો પ્રયોગ કરી શકાય. ચેપ અને કુપોષણને સીધો સંબંધ છે, આથી, પોષણના સ્તરમાં સુધારો કરવા માટે પાણી અને સ્વચ્છતા પર પૂરતું ધ્યાન આપવું જરૂરી છે.

સંભવિત નીતિ અને કાર્યક્રમના વિકલ્પો

બાળપણના પ્રારંભિક વર્ષોમાં કુપોષણ નાથવા માટે અને સર્વાંગી વિકાસને વેગ આપવા માટે આઇસીડીએસ, આંગણવાડી કેન્દ્રોના કામના કલાકો વધારી શકે છે. આ રીતે, આંગણવાડી કેન્દ્રોને આંગણવાડી-કમ-ઘોડિયાંઘરમાં રૂપાંતરિત કરી શકાય અને માતા-પિતાના કામના કલાકો અનુસાર આ કેન્દ્રો ચલાવી શકાય. સમગ્ર દિવસ દરમિયાન બાળકની કાળજી લેવાની સાથે-સાથે શિશુના બાળપણનાં પ્રારંભિક વર્ષોમાં તેને શિક્ષણ આપવું અને પ્રાથમિક આરોગ્ય સંભાળ લેવી વગેરે બાબતોની અવગણના કરી શકાય નહીં. વળી, તેના અન્ય ફાયદા પણ રહેલા છે, જેમ કે, માતા નિશ્ચિત થઈને કામ પર જઈ શકે છે અને વધુ રોજગારી મેળવી શકે છે, જેના કારણે જરૂરિયાત મુજબની તેમજ ઉમેરારૂપ ખાદ્ય ચીજો ખરીદી શકાય છે. સાથે જ, મોટાં ભાઈ-બહેન ખાસ કરીને છોકરીઓને નાનાં ભાઈ-બહેનને સંભાળવાની જવાબદારીમાંથી મુક્તિ મળતી હોવાથી તેઓ શાળાએ જઈ શકે છે. આરોગ્ય અને પોષણનું સ્તર સુધારવા માટે છોકરીઓના શિક્ષણને મહત્વપૂર્ણ ગણવામાં આવે છે, આથી, ઘોડિયાંઘરને પગલે સુધારાત્મક ફેરફાર જોવા મળશે.

આઇસીડીએસ હેઠળના મળવાપાત્ર લાભ અંગે જાગૃતિ ફેલાવવી, આંગણવાડીઓમાં બાળકોને પ્રવેશ અપાવવો, આંગણવાડીમાં બાળકોને પૂરક ભોજન આપવું, મમતા દિવસ પર ગર્ભવતી મહિલાઓ, સ્તનપાન કરાવતી માતાઓ અને કિશોરીઓને પૂરક ખોરાક આપવો વગેરે કામગીરીને વેગ આપવો જરૂરી છે. સાથે જ, આ કામગીરીનો યોગ્ય અમલ સુનિશ્ચિત કરવો જોઈએ અને સમુદાય દ્વારા, ખાસ કરીને સહકારી મંડળીઓ અને સ્વ-સહાય જૂથો (એસએચજી) જેવાં મહિલા સંગઠનો દ્વારા તેની દેખરેખ રાખવામાં આવે તે જરૂરી છે. આંગણવાડીઓની પ્રાપ્યતામાં વિવિધતા પ્રવર્તે છે. સ્થાનિક સ્તરની કામગીરીના આધારે જાણવા મળ્યું હતું કે છેવાડાના ગામો સુધીની પહોંચ હોવા છતાં, કેટલાક તાલુકાઓમાં સ્થાનિક માગની સામે પુરવઠાની સુવિધામાં વૃદ્ધિદર ઘણો ઓછો હતો. જ્યાં આંગણવાડીની પહોંચ તથા આંગણવાડીની કામગીરીનું સ્તર નબળું હોય તેવા જિલ્લાઓની ઓળખ કરવી તથા તેમની કામગીરીમાં સુધારો લાવવા માટે ખાસ પ્રયત્નો હાથ ધરવા જરૂરી છે. ગામોમાંથી કુપોષણની સમસ્યા દૂર થાય, તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે સ્વ-સહાય જૂથો અને સહકારી મંડળીઓ જેવાં સ્થાનિક સમુદાય આધારિત સંગઠનો અને સાથે જ પંચાયતોને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવું જરૂરી છે. ગામમાં હવે કોઈ પણ બાળક, છોકરી કે મહિલા કુપોષિત નથી તે સુનિશ્ચિત કરતી પંચાયતોને પ્રોત્સાહન મળવું જોઈએ તથા તેમને બિરદાવવી જોઈએ.

આઇસીડીએસ કાર્યક્રમની બિનઅસરકારકતા માટે સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વનો અભાવ, સામાજિક - ભૌગોલિક બહિષ્કાર અને ગેરમાન્યતાઓ જેવાં પરિબલો જવાબદાર છે. આથી, આઇસીડીએસના મૂળ લક્ષ્યાંકો - આહાર, પોષણ, પ્રાથમિક આરોગ્ય સંભાળ તથા શિશુના જીવનના પ્રથમ 1000 દિવસો દરમિયાન બાળપણનાં પ્રારંભિક વર્ષોમાં શિક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવે વગેરે પર ભાર મૂકવામાં આવે તે જરૂરી છે. આ સમાવેશક અભિગમ થકી જ બાળકોના સર્વાંગી વિકાસનો હેતુ પાર પડશે.

કુપોષણ માટે નાની વયે લગ્ન અને ઘરેલૂ હિંસા પણ જવાબદાર છે. છ મહિના કરતાં નાની વયનાં બાળકો જો સંપૂર્ણપણે માતાના દૂધનું જ સેવન કરતાં હોય, તો માતા ઘરેલૂ હિંસાનો ભોગ બને, ત્યારે આ બાળકો માતાના દૂધથી વંચિત રહે છે. પરિણામે બાળકે પૂરક પોષણ પર નિર્ભર રહેવું પડે છે. મહિલાઓ તથા છોકરીઓને એકત્રિત કરીને સશક્ત મહિલાઓનાં સંગઠનોની રચના કરીને આ સમસ્યા ઉકેલી શકાય છે. ઉપરાંત, જો છોકરીઓ શાળાએ જાય અને ઉચ્ચતર શિક્ષણ પૂરું કરે, છોકરીઓને પણ છોકરાઓની માફક ઉચ્ચતર શિક્ષણ મેળવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે, નાની વયે લગ્ન કરવાની પ્રથાને જાકારો આપવામાં આવે અને જો ઘરેલૂ હિંસા પ્રત્યે સહિષ્ણુતા દાખવવામાં ન આવે, તો આ સમસ્યા દૂર થઈ શકે છે. જો છોકરાઓ અને યુવાનો છોકરીઓ અને યુવતીઓને અભિગમ અને વર્તાણકમાં ફેરફાર કરવામાં મદદરૂપ થાય, તો આ સ્થિતિમાં પરિવર્તન આવી શકે છે અને પોષણના સ્તર પર પણ તેની હકારાત્મક અસર નીપજશે.

આથી, મહિલાઓ અને કિશોરીઓના કલ્યાણ માટે સઘન પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવે તે જરૂરી છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ, છોકરાઓ અને યુવાનોએ મહિલાઓ અને છોકરીઓની સુખાકારી સુનિશ્ચિત કરતી પ્રક્રિયાનો ભાગ બનવું જોઈએ. તેના થકી જ આપણે કિશોરીઓની રક્તક્ષીણતા, શિક્ષણ તથા કૌશલ્ય તાલીમની નબળી પ્રાપ્યતા, નાની વયે લગ્ન તથા અન્ય સાંસ્કૃતિક અને જાતિગત અવરોધોને દૂર કરી શકીશું. છોકરીઓ તથા મહિલાઓના પોષણ અને આરોગ્યના સ્તરને સુધારવામાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના સામાજિક-આર્થિક અવરોધો ઉપરાંત અવાર-નવાર સર્જાતી હોનારતો, પર્યાવરણ અને જળવાયુ પરિવર્તન જેવા પડકારો પણ રહેલા છે. ભારતના મોટા ભાગના ખેડૂતોની ઊંપજનો આધાર વરસાદ પર રહે છે. જળવાયુ પરિવર્તનના કારણે અવાર-નવાર આવતી કુદરતી આફતો, માનવ સર્જિત દુર્ઘટનાઓ વગેરે જેવી વિપરિત પરિસ્થિતિમાં પણ સમાજના નબળા વર્ગને આકસ્મિક નુકસાન ન જાય અને તેને રાહત મળી રહે તે માટે વીમાકવચ તથા જોખમ દૂર કરવાનાં અન્ય પગલાં લેવાં જરૂરી છે. ■

ભારતમાં 'સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવક' (યુનિવર્સલ બેઝિક ઇન્કમ):

અમલીકરણની શક્યતાઓને સમજવી

- વંદના, 'ઉન્નતિ' દ્વારા સંકલિત

કેન્દ્ર સરકારનું નાણાં મંત્રાલય દર વર્ષે આર્થિક મોજણી (ઇકોનોમિક સર્વે) તરીકે ઓળખાતો દસ્તાવેજ પ્રસિદ્ધ કરે છે, જે દેશના અર્થતંત્રના વિકાસ અને ગતિવિધિઓની સમીક્ષા કરે છે તથા તેનું વિશ્લેષણ કરે છે. આ અહેવાલ નાગરિકો માટે પ્રાપ્ય રહે છે અને બજેટ સત્ર દરમિયાન સંસદગૃહમાં તે રજૂ કરવામાં આવે છે. 2016-17નો અહેવાલ જાન્યુઆરી, 2017માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં 'યુનિવર્સલ બેઝિક ઇન્કમ: અ કન્વર્ઝેશન વિથ એન્ડ વિધિન મહાત્મા' નામનું એક પ્રકરણ હતું. આ પ્રકરણમાં ભારતમાં 'યુબીઆઇ'ની સંભવિતતાઓ વિશે સમજૂતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવક એટલે રાજ્યએ ન્યાયપૂર્ણ સમાજમાં દરેક વ્યક્તિને માસિક ધોરણે અપાતી બિનશરતી આવક. ફિનલેન્ડ જેવા દેશમાં તો આ વ્યવસ્થાનો અમલ પણ શરૂ થઈ ચૂક્યો છે. જ્યારે નેધરલેન્ડ્સ અને કેનેડા જેવા દેશોએ પણ આ પ્રયોગ કરવા અંગેની જાહેરાત કરી છે. (ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ, જાન્યુઆરી 31, 2017)

ભારતમાં, સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવકને દેશમાં ગરીબ વર્ગના લાભનું લક્ષ્ય ધરાવતી સઘન અને જટિલ વ્યવસ્થામાં થતા ભ્રષ્ટાચાર અને અયોગ્ય ફાળવણી જેવી સમસ્યાઓના ઉપાયરૂપે જોવામાં આવે છે. ભારતમાં સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવકની વ્યવહારૂ શક્યતા અંગે જે પ્રકરણમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે, તે પ્રકરણના અંશો નીચે સંક્ષિપ્તમાં આપવામાં આવ્યા છે:

સમરી ઓફ 'યુનિવર્સલ બેઝિક ઇન્કમ: અ કન્વર્ઝેશન વિથ એન્ડ વિધિન મહાત્મા' - નાણાં મંત્રાલયના અર્થતંત્રના વાર્ષિક અહેવાલમાં પ્રકાશિત

આ લેખ મુખ્ય આર્થિક સલાહકાર અરવિંદ સુબ્રમણ્યન દ્વારા જાન્યુઆરી, 2017માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવક (યુનિવર્સલ બેઝિક ઇન્કમ (યુબીઆઇ) એવા વિચાર પર આધારિત છે કે - ન્યાયપૂર્ણ સમાજે દરેક વ્યક્તિને (તે જેના પર નિર્ભર રહી શકે તેવા) લઘુત્તમ વેતનની ખાતરી આપવી જરૂરી છે. એવું વેતન જે મૂળભૂત ચીજવસ્તુઓ અને ગૌરવપ્રદ જીવન જીવવા માટે જરૂરી હોય તેવી સામગ્રી અને વાતાવરણ પૂરું પાડે - તે વિચાર પર આધારિત છે. અન્ય ઘણા અધિકારોની માફક, સાર્વત્રિક મૂળભૂત

આવક એ બિનશરતી અને સાર્વત્રિક છે: આ વિચાર અનુસાર દરેક વ્યક્તિ નાગરિક હોવાના નાતે તેમની જરૂરિયાતો સંતોષાય તેવી આવક મેળવવાનો અધિકાર ધરાવે છે. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે મૂળભૂત આવક (બેઝિક ઇન્કમ)નો વૈચારિક આધાર એ છે કે દરેક વ્યક્તિની આર્થિક સ્થિતિ મજબૂત થવાને કારણે દરેક વ્યક્તિ સમાજમાં પોતાના હિતનું રક્ષણ કરવા સક્ષમ બનશે અને આ રીતે ગરીબીનું પ્રમાણ નીચું જશે. આ આવકને પગલે આરોગ્ય, આવક અને અન્ય પડકારો સામે સુરક્ષા મળી રહેશે. ચુકવણી ટ્રાન્સફર કરવાને કારણે બેન્કનાં ખાતાઓનો ઉપયોગ વધશે, જેના કારણે નાણાંકીય સમાવેશીકરણ થશે. સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવક નાગરિકોને રાજ્ય સાથેના તેના લોકોના સ્વાતંત્ર્યને મર્યાદિત કરતા શાસન અને લાભાર્થીના સંબંધમાંથી મુક્ત કરશે. એવી પણ દલીલ કરવામાં આવે છે કે સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવકને કારણે વ્યક્તિઓએ કાર્યસ્થળની શોષણયુક્ત પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર નહીં કરવો પડે, જેના કારણે બિન-શોષણયુક્ત ખરીદશક્તિનું સર્જન થશે, જેના કારણે રોજગારીની તકો સર્જાશે. બાંહેધરીયુક્ત આવકને કારણે રોજિંદા ધોરણે મૂળભૂત જીવન જીવવા માટેની જરૂરિયાતો સંતોષવાનું દબાણ પણ ઘટશે. સાથે જ, વહીવટી કાર્યક્ષમતા વધશે. સાથે જ, ભ્રષ્ટાચાર અને અયોગ્ય ફાળવણીને કારણે ગરીબોની સમસ્યાઓ તરફ દુર્લક્ષ સેવવામાં આવતું હતું, તે સ્થિતિમાં સુધારો થશે.

અહેવાલના ત્રીજા ભાગમાં સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવક વિરૂદ્ધ પ્રત્યાત્મક તર્ક ઊભો કરે છે. એક ધારણા અનુસાર પરિવારો, ખાસ કરીને ઘરના પુરુષ સભ્યો આ વધારાની આવક નકામી પ્રવૃત્તિઓ પાછળ ખર્ચી નાંખે તેવી શક્યતા રહે છે. લઘુત્તમ બાંધધરીયુક્ત આવકને કારણે લોકો આગસુ થઈ જાય અને શ્રમ બજારથી અળગા રહે તેવું બની શકે છે. પરિવારમાં સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવકની વહેંચણી અંગે સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના નિયમો પ્રભાવી બની શકે છે અને તેથી જ, સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવકના ખર્ચ પર પુરુષોનું નિયંત્રણ રહે તે શક્ય છે. જો કે, આ પ્રકારની અન્ય બિન-નાણાંકીય લાભમાં આવું ન પણ બની શકે. ચૂકવણી ટ્રાન્સફર કરવા માટે (ખાસ પરિસ્થિતિને બાદ કરતાં) સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવક માટે ફરજિયાત ધોરણે બેન્કમાં ખાતું હોવું જરૂરી છે. ગરીબ વર્ગ સુધી નાણાંકીય વર્તમાન પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લેતાં, સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવક બેન્કિંગ વ્યવસ્થા પર ખાસ

ભાર મૂકી શકે છે. ટ્રાન્સફરની આ જોગવાઈને પગલે વિરોધનો સૂર ઊઠી શકે છે. ઉપરાંત, બજારનાં જોખમોનો સામનો કરવાનું જોખમ પણ ઊભું થાય છે. ખાદ્ય ચીજવસ્તુઓમાં આપવામાં આવતી સબસિડી અસ્થિર બજાર ભાવોને આધીન નથી હોતી, જ્યારે રોકડની ટ્રાન્સફર બજારની અસ્થિરતાથી ગંભીરપણે પ્રભાવિત થઈ શકે છે.

જાહેર કાર્યક્રમોનો નબળો અમલ હંમેશા ચિંતાનો વિષય રહ્યો છે. બજેટ, 2016-17 અનુસાર, ભારતમાં આશરે 950 કેન્દ્રીય અને કેન્દ્ર દ્વારા પુરસ્કર્તા પેટા-યોજનાઓ અમલી છે અને દેશના જીડીપીમાં તેનું પ્રમાણ આશરે પાંચ ટકા જેટલું છે. કુલ અંદાજપત્રીય ફાળવણીમાં ટોચની 11 યોજનાઓનું પ્રમાણ આશરે 50 ટકા જેટલું છે. જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા એ મોટા પાયે હાથ ધરાયેલો કાર્યક્રમ છે અને તેના પછીના ક્રમે યુરિયા સબસિડી અને એમજીનરેગા આવે છે. ગયા વર્ષના સર્વેની નોંધ અનુસાર, મોટા ભાગની કેન્દ્રીય યોજનાઓ ઓછામાં ઓછાં 15 વર્ષોથી ચાલુ હતી અને તે પૈકીની 50 ટકા યોજનાઓ તો 25 વર્ષ જૂની હતી. સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવકના વિચારને પગલે આ પૈકીની ઘણી યોજનાઓને બદલવાની જરૂરિયાત ઊભી થશે. આ કાર્યક્રમોની અસરકારકતા આડે ઘણા અવરોધો ઊભા થયા છે. જે માટે જિલ્લાઓમાં સંસાધનોની અયોગ્ય ફાળવણી - જેમાં ગરીબ અને પછાત જિલ્લાઓને ભંડોળનો સૌથી ઓછો હિસ્સો મળે છે, ખરા અર્થમાં જેમને લાભ મળવાની જરૂર છે તેવા લાભાર્થીઓ બાકાત રહી જવા વગેરે જેવાં કારણો જવાબદાર છે. અહેવાલમાં એવી પણ દલીલ કરવામાં આવી છે કે નાણાંની ટ્રાન્સફર માટે બેન્કનું ખાતું હોવાની જોગવાઈ ફરજિયાત કરવાથી નજીકના અંતરે બેન્કની ઘણી નવી શાખાઓ ખૂલશે, જેને પગલે આર્થિક સમાવેશકતામાં સુધારો થશે. સાથે જ, સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવકને પગલે આવક વધવાને કારણે ધિરાણની સુવિધાઓ પ્રાપ્ત કરવા આડેની અડચણોમાં ઘટાડો થઈ શકે છે.

યોગ્યતા અથવા પાત્રતા ન ધરાવનાર વ્યક્તિને બાકાત રાખવા માટે અહેવાલમાં ચાર માર્ગ સૂચવવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ ઉપાય અનુસાર, પાત્રતા ન ધરાવનાર વ્યક્તિને વાહન અને એર કન્ડિશનર અથવા તો ચોક્કસ મર્યાદા કરતાં વધુ બેન્ક બેલેન્સ વગેરે જેવી ચાવીરૂપ મિલકતોની માલિકીના આધારે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવશે. બીજું, એલપીજીની સબસિડી છોડી દેવા માટેની યોજનાની માફક, લોકોને અમુક ચોક્કસ લાભનો ત્યાગ કરવાનો વિકલ્પ આપવામાં આવશે. ત્રીજું, સ્વ-લક્ષ્યાંકની પદ્ધતિ સૂચવવામાં આવી છે, જેમાં સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવકનો લાભ મેળવવા માટે લાભાર્થીઓએ નિયમિતપણે સ્વયંની ખરાઈ કરવાની રહેશે. લાભાર્થીઓ વર્તમાન સમયે મળતા લાભોને સ્થાને સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવકનો વિકલ્પ પસંદ કરી શકશે.

‘સેવા’ અને ‘યુનિસેફ’ દ્વારા મધ્ય પ્રદેશમાં બિનશરતી રોકડ ટ્રાન્સફરના પ્રાયોગિક પ્રોજેક્ટનાં પરિણામો

‘બેઝિક ઇન્કમ અર્થ નેટવર્ક’ (બીઆઇઇએન)ના સ્થાપક પ્રોફેસર ગાય સ્ટેન્ડિંગે 2011માં ભારતમાં બે પ્રાયોગિક અભ્યાસો હાથ ધર્યા હતા. આ અભ્યાસો માટેનું નાણાંકીય ભંડોળ ‘યુનિસેફ’ દ્વારા પૂરું પાડવામાં આવ્યું હતું તથા મધ્ય પ્રદેશમાં ‘સેવા’એ સહ-નિર્દેશક તરીકે કામગીરી સંભાળી હતી.

ભારતમાં થોડા સમયથી બિન-શરતી રોકડ ટ્રાન્સફર અંગે ચર્ચા હાથ ધરાઈ છે. રોકડ ટ્રાન્સફર અંગે સઘન ચર્ચા થવા છતાં, આ પ્રકારની રોકડ ટ્રાન્સફરનાં પરિણામો અંગે ભારતમાંથી નજીવા વિશ્વાસપાત્ર પુરાવા મળ્યા હતા. બિન-શરતી રોકડ ટ્રાન્સફરનાં પરિણામો અંગેનું નબળું જ્ઞાન પ્રવર્તતું હતું. વિશ્વાસપાત્ર પુરાવા પૂરા પાડવા માટે લાભાર્થીઓના સ્વયંના અનુભવો રજૂ કરવા માટે ‘યુનિસેફ’ અને ‘સેલ્ફ એમ્પ્લોઇડ વિમેન્સ એસોસિએશન’ (સેવા)એ મધ્ય પ્રદેશનાં ગામડાંઓમાં બિન-શરતી રોકડ ટ્રાન્સફરનો પ્રયોગ હાથ ધર્યો હતો. તમામ વ્યક્તિઓને દર મહિને મૂળભૂત આવક ચૂકવવામાં આવે - તે આ પ્રયોગની કેન્દ્રીય રૂપરેખાનો મુખ્ય આધાર હતો. મૂળભૂત આવકને સામાન્યપણે વ્યક્તિઓને કોઈ પણ શરત વગર, તેમના અધિકાર આધારિત ચૂકવણી તરીકે નિયમિતપણે ચૂકવવામાં આવતી રકમ તરીકે સ્પષ્ટીકૃત કરવામાં આવે છે. પ્રાયોગિક અભ્યાસ શરૂ થયો તે દરમિયાન રહેવાસી તરીકે નોંધણી ધરાવનારી દરેક વ્યક્તિને આ આવક મળતી હતી. બિન-આદિવાસી ગામડાંઓ માટેની એક માત્ર પૂર્વશરત એ હતી કે ત્યાંના રહેવાસીઓ બેન્કમાં ખાતું ધરાવતા હોવા જોઈએ. આ પ્રોજેક્ટ હેઠળ તમામ વ્યક્તિઓ - અમીર ગરીબ, પ્રૌઢ વ્યક્તિઓ, મહિલાઓ, બાળકો (જો બાળકની વય 18 વર્ષ કરતાં ઓછી હોય, તો તેની રકમ માતાને ચૂકવવામાં આવતી હતી), વિકલાંગ વ્યક્તિઓ, વંચિત જ્ઞાતિ જૂથો - વગેરે સહિતના તમામ લોકોને એક વર્ષ માટે દર મહિને ચૂકવણી કરવામાં આવી. આ ગામ કરતાં તદ્દન જુદા જ વિસ્તારમાં આદિવાસી ગામડાંઓ માટે અલગ પ્રયોગ હાથ ધરાયો. આ પાછળનો ઉદ્દેશ્ય લોકો તેમના પોતાના નિર્ણયો લેવા સક્ષમ છે કે કેમ તેની જાણકારી મેળવવાનો હતો. આ અભ્યાસ બે આદિવાસી ગામ અને 20 બિન-આદિવાસી ગામોમાં હાથ ધરાયો હતો. જે પૈકીનાં 10 ગામો સેવાનું નિયંત્રણ (કંટ્રોલ) ધરાવતાં હતાં. સેવાનું નિયંત્રણ (કંટ્રોલ) ધરાવનારાં ગામો એ એવાં ગામો છે, જ્યાં કામગીરી કરવામાં આવી ચૂકી છે. એક આદિવાસી ગામની 6,000 વ્યક્તિઓને 29 કરતાં વધુ મહિનાઓ સુધી, એક વર્ષ માટે પુખ્ત વ્યક્તિદીઠ 200 રૂપિયા અને બાળકદીઠ રૂ. 100 જેવી નાની અને બિન-શરતી રકમ ચૂકવવામાં આવી હતી. ત્યાર બાદ આ રકમ વધારીને અનુક્રમે રૂ. 300 અને રૂ. 150 કરવામાં આવી હતી. આ મૂળભૂત રકમ પીડીએસ ખાતેથી સબસિડી ધરાવતી

ખાદ્ય ચીજવસ્તુઓ વગેરે જેવી કોઈ પણ સબસિડી ધરાવતી જાહેર સેવાઓને સ્થાને ચૂકવવામાં આવી નહોતી.

બે વર્ષના અંતે ચાવીરૂપ તારણો

મૂળભૂત આવક મેળવનારાં ગામોની મૂળભૂત પરિસ્થિતિમાં સુધારો જોવા મળ્યો હતો. ગામમાં સ્વચ્છતા ક્ષેત્રે સુધારો જોવા મળ્યો હતો તથા ખાસ કરીને આદિવાસી ગામોમાં પીવાના પાણીની સુવિધા મેળવવા માટે રોકાણ કરવામાં આવ્યું હતું. વળી, રસોઈ બનાવવા અને વીજળી માટેનાં ઊર્જા સ્ત્રોતોમાં પણ સુધારો થયો હતો. આદિવાસી ગામોમાં પરિવારની મિલકતોની માલિકીમાં નોંધપાત્ર વધારો જોવા મળ્યો હતો. દરમિયાનગીરીના છ મહિના બાદ આદિવાસી અને બિન-આદિવાસી એમ બંને પ્રકારનાં ગામોમાં ખાદ્યાન્નની પૂર્તતા 52 ટકાથી વધીને 78 ટકા નોંધાઈ હતી. જે-તે વયે સામાન્ય વજનના માપદંડ હેઠળ છોકરીઓમાં 25 ટકા સુધારો જોવા મળ્યો હતો, જેમાં આદિવાસી પરિવારોનાં બાળકોમાં વધુ સુધારો જોવા મળ્યો હતો. બજારમાંથી ખરીદી કરવાની પરિવારોની ક્ષમતામાં પણ સુધારો જોવા મળ્યો હતો, જેના પરિણામે તેમની ભોજન સામગ્રીમાં ગુણાત્મક ફેરફાર નોંધાયો હતો. દારૂ જેવા વ્યસન પાછળ ખર્ચ કરવામાં આવ્યો ન હતો, તે જાણવું રસપ્રદ રહ્યું હતું. લોકો નિયમિત દવા લેવાનો ખર્ચ કરી શકતા હોવાથી તેમના આરોગ્યમાં પણ સુધારો નોંધાયો હતો. મૂળભૂત આવક (બેઝિક ઇન્કમ)ને કારણે લોકો ક્યા પ્રકારની આરોગ્ય સેવાનો ઉપયોગ કરવો તે પસંદગી કરી શકતા હતા અને સમયસર સારવાર મેળવવાનો નિર્ણય પણ લઈ શકતા હતા. મૂળભૂત આવકની ચૂકવણીને પગલે લોકો આરોગ્ય પાછળના ખર્ચ માટે દેવાના વિષયકમાંથી ઉગરી ગયા હતા.

સામાન્ય પ્રયોગના અંતે, નિયંત્રણ હેઠળનાં ગામો (55 ટકા)ની તુલનામાં મૂળભૂત આવક મેળવતાં અન્ય ગામો (46 ટકા)માં હોસ્પિટલ પાછળના ખર્ચ માટે લેવામાં આવતા ઋણમાં ઘટાડો નોંધાયો હતો. શાળામાં દાખલ થવાને મામલે, ખાસ કરીને સેવાનું નિયંત્રણ (કંટ્રોલ) ધરાવનારાં ગામોમાં સુધારો જોવા મળ્યો હતો. વળી, ગણવેશ અને પુસ્તકો જેવી શાળાકીય ચીજવસ્તુઓ પાછળના ખર્ચમાં પણ વધારો થયો હતો. શાળામાં દાખલ થવાનું પ્રમાણ વધ્યું હોવાથી બાળ મજૂરીનું પ્રમાણ ઘટ્યું હતું. આ ઉપરાંત, સ્થળાંતરના સ્વરૂપમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું હતું. મજૂરી માટે સ્થળાંતર કરવાને બદલે શાળા માટે સ્થળાંતર કરવામાં આવતું હતું. ગામોમાં ઉત્પાદક કાર્યોમાં વૃદ્ધિ નોંધાઈ હતી, જેના કારણે આવકમાં સાતત્યપૂર્ણ વધારો નોંધાયો હતો. નાના ખેડૂતો દાડિયા મજૂર તરીકે કામ કરવાને બદલે તેમનાં પોતાનાં ખેતરો પાછળ રોકાણ કરવા માટે પોતાનાં ખેતરોને વધુ સમય આપવા માટે સક્ષમ થયા હતા અને સાથે જ અન્ય પ્રવૃત્તિઓ પર હાથ અજમાવી શક્યા હતા. મૂળભૂત આવક મેળવતાં ગામોમાં

મહિલાઓ પરિવારના નિર્ણયો લેવામાં સહભાગી થતી હોવાનું માલૂમ પડ્યું હતું. જે માટે વ્યક્તિગત ખાતાં અને વ્યક્તિગત ટ્રાન્સફરને કારણે નાણાંકીય બાબતો પર મહિલાઓનું નિયંત્રણ મજબૂત થયું હોવાનાં કારણો જવાબદાર હતાં. શ્રમકાર્યોમાં મહિલાઓની ભાગીદારીમાં 16 ટકા જેટલો વધારો નોંધાયો હતો, જ્યારે પુરુષોનું પ્રમાણ પૂર્વવત્ રહ્યું હતું. પ્રાયોગિક અભ્યાસના અંત સુધીમાં રોકડ ટ્રાન્સફર મેળવનારા 73 ટકા પરિવારોનું દેવું (ઋણ) ઘટ્યું હતું. સાથે જ, પરિવારો ઋણ મેળવવાના ઉગ્ર સ્વરૂપો તરફથી સાનુકૂળ સ્વરૂપના ઋણ તરફ વળ્યા હતા. એટલું જ નહીં, મૂળભૂત આવકને પગલે પરિવારો ઘણી સરકારી યોજનાઓનો લાભ મેળવવા સક્ષમ થયા હતા. હાથ પર રોકડ હોવાથી પરિવારો રેશનની દુકાનોમાંથી ખાદ્યાન્ન ખરીદી શકતા હતા, વાહનની મદદથી સરકારી દવાખાનાઓ સુધી જઈ શકતા હતા, બેન્કમાં ખાતું ખોલાવી શકતા હતા, વગેરે. સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવકની તરફેણ સામે કેટલાક પ્રશ્નો પણ ઉદ્ભવ્યા છે. યુબીઆઇ હેઠળ અપાતી મૂળભૂત રકમ નક્કી કરવી અને શું સરકારને આટલી મોટી રકમ પરવડી શકશે કે કેમ તે અંગે વ્યાપક ચર્ચા ચાલી રહી છે. વિવેચકોના મતે, તમામ ભારતીયોને (તંદુલકર સમિતિ દ્વારા નક્કી કરેલી ગરીબીની રેખા અનુસાર) ગરીબીની રેખાની સમકક્ષ આવક પૂરી પાડતી યુબીઆઇ બજેટના અવરોધને કારણે વ્યવહારૂ રીતે શક્ય જણાતી નથી. ઇકોનોમિક સર્વેનો અહેવાલ સાર્વત્રિક ધોરણ અપનાવવાને બદલે (બાકાત રાખવાનો માપદંડ અપનાવીને ગેરલાયક સભ્યોને બાકાત રાખવા) લક્ષિત જૂથો નક્કી કરવાની શક્યતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેના કારણે લક્ષિત જૂથો નક્કી કરવામાં ઊભી થતી સમસ્યા અવરોધરૂપ બનશે, જેમ કે, યોગ્યતા ધરાવનારા સભ્યો બાકાત રહી જાય અને યોગ્યતા ન ધરાવતા સભ્યોને આવરી લેવામાં આવે.

લક્ષિત જૂથો નક્કી કરી દેવામાં આવે, તો પણ વસ્તીના નોંધપાત્ર ભાગને મૂળભૂત આવક પૂરી પાડવાને લગતો ખર્ચ વર્તમાન સરકારી ખર્ચના સંદર્ભમાં ઘણો જ ઊંચો હોઈ શકે છે. ભૂતપૂર્વ નાણાં મંત્રી પી. ચિદમ્બરમે અંદાજ આંકતાં સૂચવ્યું હતું કે જો પ્રત્યેક વ્યક્તિને વર્ષે રૂ. 14,000ની મૂળભૂત આવક (મહિને રૂ. 1200) આપવામાં આવે, તો કુલ ખર્ચ રૂ. 6,93,000 કરોડ જેટલો થાય, જે 2016-17ના ખર્ચ અંદાજ પત્રના 35 ટકા જેટલો થાય છે. આટલી રકમ ચૂકવવી સરકાર માટે શક્ય નથી. માટે, નાની રકમ ચૂકવવામાં આવે, લાભ મેળવવા પાત્ર જૂથોનો માપદંડ વધુ ચોક્કસ કરવામાં આવે વગેરે પગલાં ભરી શકાય, પરંતુ તે મૂળભૂત આવકના કેન્દ્રવર્તી વિચાર સાથે બિલકુલ સુસંગત નથી.

પરિવારો, ખાસ કરીને પુરુષ સભ્યો આ વધારાની આવક નકામી પ્રવૃત્તિઓ પાછળ ખર્ચે તેવી શક્યતા હોવાની દલીલ પણ કરવામાં

આવે છે. પરિવારમાં સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવકની વહેંચણી પર સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધિત ધોરણો પ્રભાવી બની રહેવાની પૂરતી શક્યતાઓ છે. અને તેથી, મૂળભૂત આવકનો ખર્ચ કરવા પર પુરુષોનું નિયંત્રણ રહેવાની શક્યતા છે. દેશના વર્તમાન વિકાસલક્ષી નાણાકીય માળખાને કારણે ઘણા લોકોને તેમની યુબીઆઇ રકમ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડી શકે છે. વિશ્વ બેન્ક અનુસાર, ભારતમાં પ્રત્યેક 1,00,000 પુખ્ત વ્યક્તિઓના પ્રમાણમાં ફક્ત 20 એટીએમ આવેલાં છે. જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ પ્રમાણ 70, બ્રાઝિલમાં 114 અને બ્રિટનમાં 132 એટીએમ જેટલું છે. 2014માં જન ધન યોજના હેઠળ 26 કરોડ બેન્ક ખાતાં ખોલાવવામાં આવ્યાં હોવા છતાં, ભારતના એક તૃત્યાંશ પુખ્ત વ્યક્તિઓ બેન્કમાં ખાતું ધરાવતા નથી. સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવકને પગલે વર્તમાન બેન્કિંગ વ્યવસ્થાનું ભારણ અતિશય વધી જશે.

એમજીનરેગા અને પીડીએસ જેવા અન્ય મહત્વના ખર્ચ પર કાપ મૂકીને સરકાર આ સેવા પૂરી પાડી શકે છે. તેના કારણે ખાદ્ય ચીજવસ્તુઓ અને અન્ય જરૂરિયાતોના ભાવો બદલાય, તે પ્રમાણે તેમણે ખર્ચ કરવાનો હોવાથી સૂચિત લાભાર્થીઓની વાસ્તવિક આવક

ઘટી જાય તે શક્ય છે. ખાદ્યાન્ન સંબંધિત સબસિડી દૂર કરવાની દૂરગામી અસરો નીપજશે. સરકાર ખેડૂતની ઊપજ લેવાનું બંધ કરશે. જેના કારણે ખેડૂતો બાંધધરીયુક્ત લઘુત્તમ દરે સરકારને તેમની ઊપજ વેચી શકશે નહીં. હવે પ્રશ્ન ઊભો થશે કે શું ખેડૂતો પ્રોત્સાહક ભાવની ગેરહાજરીમાં પૂરતાં અનાજ-કઠોળ ઉગાડવાનું ચાલુ રાખશે ખરો? ખાદ્યાન્ન બજાર દેશના તમામ ભાગોમાં અસરકારક રીતે કામગીરી કરી શકે નહીં, તે માટે રાજ્ય પ્રેરિત વિતરણ નેટવર્કની જરૂર પડે છે. સાર્વત્રિક મૂળભૂત આવકના સમર્થકો સુદ્ધાં તેને પરિવહન, આરોગ્ય, શિક્ષણ, સ્વચ્છતા વગેરે જેવી જાહેર જોગવાઈઓનો વિકલ્પ નથી માનતા. આવા સંજોગોમાં લોકોએ આરોગ્ય અને શિક્ષણ જેવી તેમની જરૂરિયાતો માટે ખાનગી સંસ્થાઓ તરફ વળવું પડશે અને આ સેવાઓ માટે વધારે કિંમત ચૂકવવી પડશે તથા ખાનગી ક્ષેત્રોનાં હિતોને આધીન રહેવું પડશે.

અહીં ચિંતાનો મુખ્ય વિષય એ છે કે સરકાર રોકડની ટ્રાન્સફરને મહત્વની જાહેર સેવાઓને દૂર કરવાના વિકલ્પ તરીકે જોઈ રહી છે તથા નાગરિકોના સામાજિક-આર્થિક હક્કો સુનિશ્ચિત કરવાની તેની બંધારણીય ફરજ પાછી ખેંચી રહી છે. ■

જાહેર કાર્યક્રમો અંગે માહિતી અને સમસ્યાઓની ફરિયાદ માટે ટોલ ફ્રી/હેલ્પલાઈન ફોન નંબર

૧. સર્વ શિક્ષા અભિયાન - એસ.એ.એ.	1800-233-7965
૨. હેલો સખી - મહિલા ઈમર્જન્સી હેલ્પલાઈન	1091
૩. મહિલા અત્યાચાર (વીમેન વાયોલન્સ)	1800-233-1111
૪. અભ્યમ મહિલા હેલ્પલાઈન	181
૫. ચાઈલ્ડ લાઈન	1098
૬. મુખ્યમંત્રી અમૃતમ્ (મૌ) યોજના	1800-233-1022
૭. મનરેગા	1800-233-4567
૮. જાહેર વિતરણ યોજના, નોકરી, વિકલાંગતા માટે માહિતી	1800-233-5500
૯. ગુજરાત રાજ્ય ગ્રાહક હેલ્પલાઈન	1800-233-0222

સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા લાવવા માટેના પડકારો (જેન્ડર એલેન્જસ)

(આ લેખ ઇકોનોમિક એન્ડ પોલિટિકલ વીકલી અંક 44-45, 2016 (પાના નં. 32-37)માં કેરોલિન એલિયટ, પોલિટિકલ સાયન્સના પ્રોફેસર દ્વારા કરવામાં આવેલી બીના અગરવાલના 'જેન્ડર એલેન્જસ' પુસ્તકની સમીક્ષા પર આધારિત છે. આ લેખને 'ઉન્નતિ'ના જંચત લાયકે અહીં સંક્ષિપ્તમાં રજૂ કર્યો છે.)

'જેન્ડર એલેન્જસ' શીર્ષક હેઠળ બીના અગરવાલ દ્વારા લખવામાં આવેલું પુસ્તકના ત્રણ ભાગો એક મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધિ છે. તેમાં બીના અગરવાલના 1981થી 2011 દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખો પૈકીના પસંદગીયુક્ત લેખ સમાવવામાં આવ્યા છે. જે, ગ્રામીણ અને ખેતીકીય વિકાસ, જમીન અને મિલકતના હક્કો તથા સામાન્ય લાભો (કે હક્કો) પ્રાપ્ય કરવાના મુદ્દાઓને સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાના દ્રષ્ટિકોણથી રજૂ કરે છે. જો કે, આ તેમનું સંપૂર્ણ પ્રદાન નથી. આ સિવાય તેમણે નવ પુસ્તકો અને 82 લેખો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

ખેતી અને ટેકનોલોજી

તાજેતરના સમયમાં ખેતીકીય પ્રવૃત્તિઓ માટે આધુનિક તકનીકોનો ઉપયોગ વધ્યો છે. તકનીકી વૃદ્ધિની સાથે જ ખેતીકીય ઉત્પાદકતા અને આવકમાં પણ નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. પણ તેની સાથે સાથે, ખેતી પર તકનીકી પરિવર્તનનો મહિલાઓ પર અસમાન પ્રભાવ પડ્યો છે. આ પુસ્તકના લેખો એશિયા અને આફ્રિકાની મહિલાઓ પર કૃષિકીય આધુનીકરણની અસરો વર્ણવે છે. શ્રમના ઉપયોગ પર તકનીકનો કેવો પ્રભાવ પડે છે, તેનું તેમણે ઊંડાણપૂર્વકનું વિશ્લેષણ કર્યું છે. સ્ત્રી અને પુરુષો એમ બંને માટે રોજગારીની તકો સર્જતી વિવિધ કૃષિકીય પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા માટે ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. પરંતુ, જાતિના આધારે શ્રમના પ્રકારો દ્વારા રોજગારીનું વિભાજન થયું છે. તેઓ નોંધે છે કે ખેતીકામના યંત્રીકરણને કારણે મહિલા શ્રમિકોનું વિસ્થાપન થાય છે. તેમના મતે, આનો આધાર યંત્રીકરણના પ્રકાર પર રહે છે. જેમ કે, ખેતર ખેડવા માટે ટ્રેક્ટરનો ઉપયોગ થાય છે, તો આ કામગીરીમાં મહિલાઓનું વિસ્થાપન નથી થતું, કારણ કે ખેડાણની કામગીરીમાં તેમની સામેલગીરી હોતી નથી. બીજી તરફ, ટ્ર્યુબવેલ દ્વારા સિંચાઈ કરવાની કામગીરીને પગલે મહિલા શ્રમિકોની માગ વધી છે. કારણ કે, આ યાંત્રિકીકરણને કારણે વધારાના પાકો લઈ શકાય છે, જે માટે વધુ મહિલા શ્રમિકોની જરૂર પડે છે. જો કે, શ્રેશર અને કમ્બાઇન્ડ હાર્વેસ્ટર (કાપણી કરવાનું યંત્ર)ના ઉપયોગને પગલે સ્ત્રી અને પુરુષ શ્રમિકોનું વિસ્થાપન થઈ શકે છે. નવતર પહેલ અને વિસ્તરણ અંગે અગરવાલ જણાવે છે કે, વિસ્તરણનો આધાર તકનીકી, આર્થિક અને સામાજિક લાક્ષણિકતાઓ પર રહે છે. જો નવતર પહેલો સમુદાયની જરૂરિયાતો સાથે તથા લાભોની સમાન વહેંચણી સાથે સુસંગત ન હોય, તો તે નવતર પહેલ માટે સહકાર નહીં પ્રવર્તે. કારણ કે, સહકાર મેળવવા

માટે સામાજિક સમાનતા હોવી જરૂરી છે. તેથી, સમગ્રતયા વિસ્તરણની પ્રક્રિયા અપનાવવી જોઈએ. સાથે જ અંતિમ વપરાશકર્તાઓના ઉપયોગ માટે નવી તકનીક તૈયાર કરતી વખતે કે અપનાવતી વખતે તેમની સામેલગીરી હોવી જરૂરી છે.

મહિલાઓની કામગીરીનું માપન

બીના અગરવાલ એવી દલીલ કરે છે કે, કાર્યના સ્વરૂપની વ્યાખ્યામાં હંમેશા પૂર્વગ્રહ પ્રવર્તતો હોવાથી કાર્યની વ્યાખ્યાને પુનઃ સ્પષ્ટીકૃત કરવી જરૂરી છે. મહિલાઓના ઓછો જન્મદર, મહિલાઓના કાર્યની ઉપેક્ષા અને લગ્નની વ્યાખ્યાત્મક પરિભળ તરીકે ચર્ચા કરવાની પહેલ કરનારાં અગ્રણી વિદ્વાનોમાં તેમનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યના સંદર્ભમાં, આપણે જાણીએ છીએ કે વસ્તી ગણતરીમાં તથા નેશનલ સેમ્પલ સર્વેમાં મહિલાઓનાં ઉત્પાદક કાર્યોની કદી નોંધ લેવામાં આવતી નથી. કારણ કે, લોકો એવી માન્યતા ધરાવે છે કે મહિલાઓનાં કાર્યો, ખાસ કરીને ઘરેલુ કાર્યો બદલ વળતર ન મળતું હોવાથી તેને ઉત્પાદકીય કાર્યોની હરોળમાં મૂકી શકાય નહીં. સર્વે દરમિયાન પણ, મહિલાઓના કાર્યને લગતા પ્રશ્નોના જવાબ પણ પુરુષ ઉત્તરદાયી જ આપે છે. તેના કારણે, મહિલાઓના કાર્યને બિનમહત્વનું ગણવાની તથા શ્રમકાર્યમાં મહિલાઓની ઓછી સહભાગીતાની સમસ્યા યથાવત્ છે.

કાર્યના સ્વરૂપને પુનઃવ્યાખ્યાયિત કરવા અંગે વાત કરતી વખતે બીના અગરવાલ એવી દલીલ કરે છે કે મહિલાઓ માટે રોજગારી ધરાવતી પ્રવૃત્તિઓ અને રોજગારી ન ધરાવતી પ્રવૃત્તિઓ - એમ બંને પ્રકારનાં કાર્યોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. સાથે-સાથે મહિલાઓનાં કાર્યોને સ્પષ્ટીકૃત કરતી વખતે ઘરેલુ અને બિન-ઘરેલુ કાર્યો વચ્ચે ચોક્કસ ભેદરેખા નક્કી કરવી જોઈએ. વ્યાખ્યાનું વિસ્તરણ કરવા દરમિયાન, શ્રમના સમય-ઉપયોગના અભ્યાસોમાં રોકાણને વેગ આપવાનો સમાવેશ થાય છે. આ પગલાંથી પરિવાર અને વ્યાપક અર્થતંત્રમાં મહિલાઓના પ્રદાનનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે વિવિધ ચલણને વેગ મળશે. આ માટે વધુ નાણાકીય જોગવાઈ અને ખર્ચની જરૂર પડે છે. જો કે, ચોક્કસાઈપૂર્ણ નીતિ ઘડવા માટે જાતિગત વર્ગીકૃત માહિતી પર ખાસ ધ્યાન આપવા સાથે વર્તમાન માહિતીનો ઉપયોગ કરીને ખર્ચમાં ઘટાડો કરી શકાય છે. મહિલાઓના કાર્યની ઉત્પાદકતાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં નિષ્ણાતોએ પણ ઉદાસીનતા દાખવી છે. પુરૂષો

માને છે કે સ્ત્રીઓનાં વેતન હંમેશા પુરુષો કરતાં અડધાં કે પોણા ભાગનાં હોય છે, તેથી મહિલાઓ ઓછી કાર્યક્ષમ હોય છે. આમ, શ્રમ બજાર પણ મર્યાદિત રહે છે અને સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ આધારિત આર્થિક અસર મહિલાઓનાં વેતન દરો પર પણ પડે છે. જાતિગત વિશ્લેષણને વર્ગ દ્વારા વિભાજિત કરવું જોઈએ. કારણ કે, ગરીબ મહિલાઓ વપરાયેલી ટેકનોલોજીનો લાભ મેળવી શકે અને સંપન્ન પરિવારની મહિલાઓને ખેતીમાં સમાન ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી કોઈ લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમ કે, ડાંગરની ખેતીમાં વધુ ઊંચ મેળવવા માટેની વૈવિધ્યસભર ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થવાથી ગરીબ મહિલાઓ માટે રોજગારીની તકો વધે છે, જ્યારે સંપન્ન મહિલાઓ પરિવારની પ્રતિષ્ઠાને પગલે શ્રમકાર્ય કરતી નથી. શ્રમકાર્ય છોડી દેવા છતાં, તેમનું (ઘરેલું) કામ તો ચાલુ જ રહે છે, પણ, તે દેખાતું ન હોવાથી તેને મહત્વ આપવામાં આવતું નથી. આમ, તે મહિલાઓ તેમની ખરીદ શક્તિ ગુમાવે છે.

મિલકત, પરિવાર અને દરજ્જો

બીના અગ્રવાલનું લખાણ સૈદ્ધાન્તિક પરિવર્તનના સંદર્ભમાં છે. પરિવારમાં મહિલાઓનો દરજ્જો બિન-ઉત્પાદકીય સ્વરૂપનો હોય છે અને પરિવારની મિલકતમાં તેમનો કોઈ અધિકાર હોતો નથી. વળી, તેઓ આ અધિકારો મેળવવા સક્ષમ પણ નથી હોતી. ‘અ ફિલ્ડ ઓફ વન્સ ઓઉન’ પુસ્તકમાં બીના અગ્રવાલ મિલકતની માલિકી ધરાવવી અને ઘરેલું હિંસાનું જોખમ ઘટવું - તે બંને પરિસ્થિતિ વચ્ચેનું જોડાણ સમજાવે છે. મહિલાઓની મિલકતમાં માલિકી વધારે હોય તો પરિવારની અંદર અને બહાર મહિલાઓને પોતાના હિતોનું રક્ષણ કરવા બળ મળે છે. તેઓ એવી દલીલ કરે છે કે, ફક્ત મુખ્ય પ્રવાહના વિદ્વાનો જ નહીં, બલ્કે ડાબેરીઓ અને નૃવંશશાસ્ત્રીઓએ પણ મિલકત પર મહિલાઓના હક્કોની અવગણના કરી છે. ડાબેરીઓનો મુખ્ય સૈદ્ધાન્તિક વિચાર મિલકતની ખાનગી માલિકીને નાબૂદ કરવાનો છે. તેમ છતાં, માલિકીમાં દાખવવામાં આવતા જાતિગત ભેદભાવ તરફ તેમણે દુર્લક્ષ સેવ્યું છે. બીજી તરફ નૃવંશશાસ્ત્રીઓ મૂળ પાયાને સ્થાને હંમેશા મહિલાઓના ગૌણ દરજ્જા પાછળના સાંસ્કૃતિક કારણ પર ધ્યાન આપે છે. જમીન મેળવવાના અધિકારની જોગવાઈ મોજૂદ હોવા છતાં તે અંગે ગેરસમજ ઊભી કરીને મહિલાઓની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. સાથે જ, સંસ્કૃતિ અને બિનઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિઓના નામે તેમને તેમના હક્કો મેળવવાથી વંચિત રાખવામાં આવી છે. અગ્રવાલ એવી દલીલ કરે છે કે, પુરુષો સાથેની સંયુક્ત માલિકીની જોગવાઈને બદલે, જમીન પર તથા જમીનની ઊંચ પર મહિલાઓની સ્વતંત્ર માલિકી અને નિયંત્રણ માટેની ખાસ જોગવાઈ હોય, તેવી વ્યાખ્યા હોવી જોઈએ.

પરિવારમાં સંસાધનોની અસમાન વહેંચણીને પગલે પરિવારનાં બાળકો

અને મહિલાઓ વંચિત રહી જાય છે, પછી ભલે તેઓ સંપન્ન પરિવારનાં કેમ ન હોય. આ ઉપરાંત, લગ્ન-વિચ્છેદ, પુરુષોનું શહેરી વિસ્તારોમાં સ્થળાંતર અને વૈધવ્ય જેવાં અન્ય પરિબળોને કારણે પણ મહિલાઓએ વંચિતપણાની સ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે. તેથી, ખેતીકીય સમાજમાં જમીન એ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ આર્થિક સંસાધન છે. તે મહિલાઓમાં સલામતીની ભાવના જન્માવે છે. વળી, બિન-ખેતીકીય આવક કરતાં તેમાં વધુ સ્થિરતા જોવા મળે છે. ધાર્મિક ભેદભાવો કરતાં સાંસ્કૃતિક પરિબળો વધુ મજબૂત હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઉત્તર પશ્ચિમ ભારતમાં હિંદુ મહિલાઓના અધિકારો દક્ષિણ ભારતીય મહિલાઓ કરતાં તે જ પ્રદેશ (ઉત્તર પશ્ચિમ ભારત)ની મુસ્લિમ મહિલાઓના અધિકારોને વધુ મળતા આવતા હતા. ઉપરાંત, માતૃસત્તાક સમુદાયોમાં, કે જ્યાં મિલકતનો વારસો સ્ત્રીઓને મળે છે, ત્યાં પણ મિલકતનો વહીવટ પુરુષો જ સંભાળે છે. કેરળના આંકડાઓ દર્શાવે છે કે ઘર કે જમીન ધરાવતી મહિલાઓમાં ઘરેલું હિંસાનો ભોગ બનવાનું પ્રમાણ ઓછું છે. જમીનની માલિકીને પગલે મહિલાઓનું સશક્તિકરણ થાય છે, મહિલાઓની વ્યક્તિગત ગતિશીલતા વધે છે અને તેઓ સમાજમાં પ્રવર્તતા સત્તાકીય સંબંધોને પડકારવા સક્ષમ બને છે.

કાયદો અને વારસો

‘વિમેન એન્ડ લિગલ રાઇટ્સ ઇન એગ્રિકલ્ચરલ લેન્ડ’ (મહિલાઓ અને કૃષિકીય જમીનમાં તેમના કાનૂની હક્કો) શીર્ષક હેઠળના લેખમાં બીના અગ્રવાલ જણાવે છે કે ભારતીય મહિલાઓ મર્યાદિત વારસા હક ધરાવે છે. વળી, હિંદુ સક્સેશન એક્ટ, 1956 બાદ ખેતીકીય જમીન અને સ્થાવર મિલકતની માલિકીમાં કાયદાકીય અસમાનતાઓ પ્રવર્તે છે. આઝાદી બાદ, ધર્મ, પ્રદેશ અને મિલકતના સ્વરૂપના આધારે વારસાને લગતા કાયદાઓમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. જમીનને અન્ય મિલકતો કરતાં અલગ પ્રકારની મિલકત ગણવામાં આવે છે, જેના પરિણામે દરેક રાજ્યમાં જમીનની માલિકીને લગતા જુદા-જુદા કાયદા પ્રવર્તે છે. હિંદુ વારસા કાયદો (હિંદુ ઇનહેરિટન્સ લો)માં ફેરફાર કરવામાં આ લખાણે મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. પરિણામે, પુરુષો અને મહિલાઓ સંયુક્ત અને વ્યક્તિગત મિલકતમાં વારસાનો સમાન અધિકાર ધરાવે છે, તે મિલકત આપી દેવાનો સમાન હક ધરાવે છે અને તેમાં રહેવાનું કે માતા-પિતાના ઘરમાં પોતાના હકની માગણી કરવી વગેરે જેવા સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા. 2005ના સુધારા અગાઉ, ઉત્તર ભારતમાં વારસાના કાયદાઓ પૂર્ણપણે પુરુષોની તરફેણમાં હતા. એટલું જ નહીં, જો પુરુષ વારસદાર ન હોય, તેવા સંજોગોમાં જ વિધવાને વારસો આપવાની પરવાનગી આપતા હતા અને તે પણ તેના જીવન દરમિયાન જ. ત્યાર બાદ જમીનના હક્કો પુરુષ સભ્યોને મળતા હતા. જ્યારે દક્ષિણ ભારતમાં, મહિલાઓ તેમની માલિકીની જમીન પર સ્વતંત્ર નિયંત્રણ ધરાવે છે. જમીનને પરિવારમાં જ અથવા સંબંધીઓમાં જ

રાખવા માટેની આ એક પ્રણાલિગત વ્યવસ્થા છે. આ કારણસર જ દક્ષિણ ભારતમાં પિતરાઈ ભાઈ-બહેનો વચ્ચેનાં લગ્નો પ્રચલિત છે. આમ કરવાથી જમીનની માલિકી પરિવારમાં જ રહે છે. વળી, લગ્ન-વિચ્છેદના સંજોગોમાં ભાઈની સહાય મળી રહે તે માટે સ્ત્રીઓ તેમના ભાઈ પાસે વારસામાં પોતાના અધિકારનો દાવો પણ નથી કરતી. આથી, મિલકત હક્કો મેળવવાની બાબતમાં પરિવારની પુત્રીઓ સૌથી વધુ વંચિત રહે છે.

સમકાલીન ચળવળનું ધ્યાન મિલકત અને વારસાને સ્થાને સશક્તિકરણ, મહિલાઓ વિરૂદ્ધ આચરવામાં આવતી હિંસા, સૂક્ષ્મધિરાણ વગેરે જેવા મુદ્દાઓ પર કેન્દ્રિત થયું છે. જમીનના હક્કોના રક્ષણ માટેની કાનૂની જોગવાઈઓ તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે, મહિલાઓ માટે જમીનના ત્રણ સ્ત્રોતો છે - વારસો, રાજ્ય અને બજાર. વધુમાં તેઓ જણાવે છે કે, બંધારણીય જોગવાઈઓની નવમી અનુસૂચિ અનુસાર સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતાના આધાર પર જમીન સુધારણાના કાયદાને પડકારતાં અટકાવે છે. તેમના મતે, મહિલાઓ પોતાની મેળે જમીન ખરીદવા માટે પૂરતાં સંસાધનો ધરાવતી નથી. સરકાર જમીન વિહોણાં લોકોનો જમીન પૂરી પાડે છે, પણ મહિલાઓ હંમેશા તેમાંથી બાકાત રહે છે. આના ઉપાયરૂપે, મહિલાઓનું જૂથ સાથે મળીને જમીન ખરીદી શકે અથવા તો ભાડે રાખી શકે અને પોતાની રીતે તેમાં ખેતી કરી શકે છે. સમાજમાં પ્રવર્તતાં સામાજિક ધોરણો, મહિલાઓને - પરિવારમાં મિલકતમાં પોતાના હક્કો માંગતા રોકે છે. આ મુદ્દો સમજવા માટે બાંગ્લાદેશનું ઉદાહરણ લઈએ. બાંગ્લાદેશની મહિલાઓએ જૂથોમાં મળીને સંગઠિત થઈને આવકનું સર્જન કરતાં કાર્યો કર્યાં, ત્યાર બાદ તેમણે પડદાનાં ધોરણો અંગે ફરીથી ચર્ચા-મંત્રણા કરી હતી. (અમર્ત્ય સેન સહિતના) કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓની ધારણા અનુસાર, મહિલાઓમાં સ્વ-હિતનો અભાવ પ્રવર્તે છે, જેને પગલે તેઓ ગૌણ દરજ્જો મેળવે છે. જો કે, અગ્રવાલ જણાવે છે કે, સ્વ-હિતના અભાવને કારણે નહીં, બલ્કે અભિપ્રાયોના અભાવ અને ભૌતિક અવરોધોને પગલે તેમનું મહત્વ ઓછું આંકવામાં આવે છે.

સામૂહિક પર્યાવરણ કાર્ય

નારીવાદી પર્યાવરણ અર્થશાસ્ત્રીની દલીલ મુજબ, મહિલાઓ પ્રકૃતિની વધુ નિકટ હોય છે, પ્રકૃતિના સંરક્ષણ અને જાળવણી પ્રત્યે મહિલાઓની સામૂહિક જવાબદારી હોય છે. એક માન્યતા અનુસાર, પર્યાવરણીય વિપરિતતાની સ્થિતિ સાંસ્થાનિક સમયગાળા દરમિયાન આકાર પામી, પરંતુ એ સમજવું ઘણું જરૂરી છે કે આ વિપરિતતા સ્થાનિક બળોમાં ઊંડાં મૂળ ધરાવે છે અને સાંસ્થાનિકરણ અગાઉથી તેનો લાભ લેવામાં આવે છે. એવું માનવામાં આવે છે કે, પર્યાવરણ અધઃપતન બ્રિટીશ શાસનકાળ દરમિયાન થયું, પરંતુ એ સમજવું ઘણું જરૂરી છે કે પર્યાવરણ અધઃપતનના મૂળ સ્થાનિક સ્તરે ખૂબ ઊંડા છે, જે

બ્રિટીશ શાસનકાળ પહેલાથી થતા આવ્યાં છે. દલિત-ગરીબ-આદિવાસી-વંચિત મહિલાઓ પશુધનને ચરાવવા માટે, ચારો નીરવા માટે, બળતણ માટે અને ખોરાક એકઠો કરવા જેવી રોજિંદી જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે જંગલ પર આધાર રાખે છે. આમ, પ્રકૃતિ તેમને ભૌતિક લાભ મેળવી આપે છે, જેના પરિણામે તેઓ કુદરત સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે અને તેથી, મહિલાઓ પ્રકૃતિની જાળવણી કરે છે. જો કે, પ્રકૃતિની જાળવણી કરવાની જવાબદારી ફક્ત મહિલાઓની નથી. પરંતુ, પુરુષો પોતે પુરુષ હોવાનો લાભ ઊઠાવે છે અને પ્રકૃતિની જાળવણી પ્રત્યે કોઈ જવાબદારી ઊઠાવતા નથી.

સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાપન

કુદરતી સંસાધનોના વ્યવસ્થાપનોનું સંચાલન કરતું સંસ્થાકીય માળખું જાતિગત અસમાનતાઓની ઉપેક્ષા કરે છે. એટલું જ નહીં, આ અસમાનતાઓ પર ધ્યાન આપતી વખતે પણ, તે અસમાનતાના વર્તમાન સ્ત્રોતો પર ભાર મૂકે છે અને આ અસમાનતાઓને દૂર કરી શકે તેવાં પરિબળોની અવગણના કરે છે. કુદરતી સંસાધન વ્યવસ્થાપનમાં મહિલાઓની સહભાગીતા વિશે વાત કરતાં - કુટુંબના દબાણને કારણે મહિલાઓ તે પ્રવૃત્તિમાં સહકાર આપે છે પરંતુ સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાઓમાં મહિલાઓની સક્રિય ભાગીદારી હોતી નથી. ઘણા નિયમોને કારણે મહિલાઓની સહભાગીતામાં ઘટાડો થાય છે. જેમ કે, ફક્ત એક જ પરિવારના એક સભ્યપદના નિયમો અન્ય મહિલાઓને સભ્ય બનતાં અટકાવે છે તથા આરક્ષિત વન નિયમો. આવા નિયમોને પગલે ગરીબ મહિલાઓ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે સમુદાયના નિયમોનો ભંગ કરે છે.

હવે, પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું સમુદાય વન જૂથોમાં મહિલાઓને સામેલ કરવાથી વન ઉપયોગના નિયમો પ્રભાવિત થાય છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ બીના અગ્રવાલ (ફેમિનિસ્ટ ઇકોનોમિક્સ) આ રીતે આપે છે - નિર્ણય લેનારા એકમોમાં મહિલાઓનું પ્રમાણ એક-તૃત્યાંશ હોવાથી સહભાગીતા અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયા પ્રભાવિત થશે. જો સામુદાયિક વન સમિતિમાં મહિલાઓની સહભાગીતા 25 ટકાથી 33 ટકા સુધીની હોય, તો જમીન ન ધરાવતી હોય તેવી સ્ત્રીઓ સહિતની મહિલાઓ અવાજ ઊઠાવશે. જે સમિતિઓમાં મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ જમીનવિહોણી હતી, તેવી સમિતિઓમાં નિયમો વધુ સૌમ્ય હતા, જે વન્ય સ્ત્રોતો માટેની તેમની જરૂરિયાત દર્શાવે છે. અગ્રવાલનાં તારણો સૂચવે છે કે, જો વધુ મહિલાઓ ધરાવતી કે તમામ મહિલા-સભ્યો ધરાવતી સમિતિઓ દ્વારા જંગલોની જાળવણી કરવામાં આવે, તો તે દર્શાવે છે કે જંગલો વધુ સારી સ્થિતિમાં છે. વળી, નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં મહિલાઓને સામેલ કરવામાં આવે, તો તેઓ નિયમોમાં સહકાર આપે તેવી શક્યતા વધુ રહે છે. ■

શું મહિલા સશક્તિકરણથી ઘરેલૂ હિંસાનો સામનો કરતી મહિલાઓમાં આરોગ્ય સેવાઓની પહોંચમાં વધારો થાય છે?

‘ડેવલપમેન્ટ ઇન પ્રેક્ટિસ’ પત્રિકા, વોલ્યુમ 26 અંક નં.8, નવેમ્બર 2016ની આવૃત્તિમાં પ્રકાશિત થયેલો આ અહેવાલ, નેશનલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ હેલ્થ એન્ડ ફેમિલી વેલ્ફેર, નવી દિલ્હી ખાતે ફરજ બજાવતાં ‘મિરામ્બિકા મહાપાત્ર’એ તૈયાર કર્યો છે. ‘ઉન્નતિ’ના વંદના દ્વારા અહીં સંક્ષિપ્તમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

આ સંશોધનનો ઉદ્દેશ્ય ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં મહિલા સશક્તિકરણ દ્વારા ઘરેલૂ હિંસાનો ભોગ બનેલી મહિલાઓ સુધી આરોગ્ય સેવાઓ પહોંચાડવાના કાર્યને વેગ આપી શકાય કે કેમ તે અંગે સમજૂતી મેળવવાનો છે. આ અહેવાલ વિભાગીય અભ્યાસ દ્વારા, 14,405 મહિલાઓ સાથેની વાતચીતના આધારે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. સશક્તિકરણનાં ઘણાં સીમાચિહ્નો પાર કર્યા છતાં હજી પણ મહિલાઓ જરૂરી આરોગ્ય સેવાઓથી વંચિત છે. વ્યવસ્થાનો આ અભાવ માળખાં અને નીતિઓનું પક્ષપાતભર્યું અને પિતૃસત્તાક માપદંડો ધરાવતું વલણ છતું કરે છે. ઘરેલૂ હિંસાને મોટા પાયે સાર્વજનિક સમસ્યા ગણવામાં આવે છે અને મહિલાના શારીરિક, માનસિક અને પ્રજનન આરોગ્ય પર તેની વિપરિત અસર પડે છે. ઘણાં સંશોધનોના આધારે જાણવા મળ્યું છે કે ઘરેલૂ હિંસા નબળા આરોગ્ય સહિત અનેક બિમારી નોતરે છે. જેના કારણે મહિલા તેનું જીવન યોગ્ય રીતે પસાર કરવામાં અસક્ષમ બને છે. વળી, તેનો આત્મવિશ્વાસ પણ ઓછો થઈ જાય છે. ભારતમાં ભ્રૂણહત્યા સ્વરૂપે માતાના ઉદરમાંથી જ મહિલાઓ પર અત્યાચાર ગુજારવામાં આવે છે, જે આગળ જતાં દહેજને પગલે હત્યા, ઘરેલૂ હિંસા, વેશ્યાવૃત્તિ અને જાતીય સતામણીનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સ્ત્રીઓ વિરૂદ્ધ આચરવામાં આવતી હિંસાની અનેક સામાજિક અસરો નીપજે છે, જેમ કે, આરોગ્ય સેવાઓની વધુ માગ, મહિલાઓમાં પ્રજોત્પાદન ક્ષમતામાં ઘટાડો, વિકલાંગતા, અકાળે મૃત્યુ વગેરે. ઘરેલૂ હિંસા પાછળનાં કારણો વ્યક્તિગત કે માનસિક કારણો કરતાં જુદાં હોય છે અને તે જુદી-જુદી પરિસ્થિતિઓ, સમય, સમાજ, વ્યવસાય, શિક્ષણ, કમાણી વગેરે પર આધારિત હોય છે. તેથી, તેની વ્યાખ્યા નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે. જુદી-જુદી ભાષાઓ તથા સંસ્કૃતિઓમાં ઘરેલૂ હિંસાને વિવિધ વિચારો સાથે રજૂ કરવામાં આવી છે.

મહિલા સશક્તિકરણના નિર્ણાયકો

સામાન્યપણે કેટલીક સિદ્ધિઓના આધારે મહિલા સશક્તિકરણની ઓળખ આપવામાં આવે છે. જેમ કે, રાજકીય ક્ષેત્રમાં મહિલાઓની

સહભાગીતા, કાયદાઓમાં કરવામાં આવેલા સુધારા, છોકરીઓ માટે મફત શિક્ષણ અને આર્થિક સુરક્ષા વગેરે. ઘણાં સંશોધનોના આધારે એ સ્પષ્ટ થયું છે કે અધિકાર એ સશક્તિકરણમાં ઘણી અસરકારક ભૂમિકા ભજવે છે. વળી, લિંગ આધારિત ભેદભાવો, આરોગ્ય, શિક્ષણ વગેરે પર પણ તેનો હકારાત્મક પ્રભાવ પડે છે. મહિલાઓને પસંદગી કરવાનો અધિકાર, તેમને નિયંત્રણનો અધિકાર, નિર્ણય લેવાનો અધિકાર વગેરે જેવાં મહિલા સશક્તિકરણનાં અન્ય પાસાંઓ સમજવાનો પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. મોટા ભાગે મહિલા સશક્તિકરણના ફક્ત આર્થિક દ્રષ્ટિકોણને જ ધ્યાન પર લેવામાં આવે છે. જેમ કે, સંસાધનો પર મહિલાઓનું નિયંત્રણ, શિક્ષણ, રોજગારી અને મહત્વના પ્રશ્નોમાં મહિલાઓની સહભાગીતા વગેરે. અહેવાલ અનુસાર, શિક્ષણ અને આર્થિક સક્ષમતાને કારણે મહિલા ઘરેલૂ હિંસાનો વિરોધ કરવા માટે સક્ષમ બને છે. અન્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં મહિલા અલગ રીતે સક્ષમતા અનુભવે છે. ઘરેલૂ હિંસાના કિસ્સામાં મહિલાની નિર્ણય લેવાની સક્ષમતા એક મહત્વપૂર્ણ માપદંડ છે. આ માપદંડોના આધારે ઘરેલૂ હિંસા વિશે સમજૂતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ અહેવાલ 18 રાજ્યોના શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારોની 14,405 મહિલાઓ સાથે કરવામાં આવેલી વાતચીત અને 248 જૂથ ચર્ચા પર આધારિત છે. અગાઉનાં સંશોધનો પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે લગ્નના પ્રારંભિક ગાળામાં મહિલા વધુ પ્રમાણમાં ઘરેલૂ હિંસાનો ભોગ બને છે. જ્યારે 35 વર્ષ કરતાં વધુ વયની અને બાળકો ધરાવતી મહિલાઓ ઓછા પ્રમાણમાં ઘરેલૂ હિંસાનો ભોગ બને છે. આ અભ્યાસમાં ફક્ત 35 વર્ષ કરતાં ઓછી વય ધરાવતી પરિણીત સ્ત્રીઓને જ આવરી લેવામાં આવી હતી.

શિક્ષિત સ્ત્રીઓની સરખામણીમાં અશિક્ષિત મહિલાઓ ઘરેલૂ હિંસાનો વધુ ભોગ બને છે. આ પરિસ્થિતિ તમામ રાજ્યો અને પ્રદેશોની મહિલાઓમાં પ્રવર્તતી જોવા મળે છે.

પરિવારની કમાણી અને ઘરેલૂ હિંસા વચ્ચે વિપરિત સંબંધ જોવા મળે છે. અભ્યાસો મુજબ, કામ કરતી સ્ત્રીઓમાં ઘરેલૂ હિંસાનો શિકાર બનવાનું પ્રમાણ ઓછું છે. ભારતની મોટા ભાગની મહિલાઓ ઘરે કામ કરે છે અથવા તો પછી બિનકુશળ મજૂર તરીકે ખેતરમાં કામ કરે છે. તેમને વેતન રોકડ સ્વરૂપે ન મળતું હોવાથી તેમની ખરીદ શક્તિ ઘટી જાય છે. એક માન્યતા અનુસાર, જો મહિલાઓ રોકડ કમાણી કરે, તો તેઓ ઘરેલૂ હિંસાનો વિરોધ કરી શકે છે. આમ, ઘરેલૂ હિંસાની સ્થિતિ પાછળ આર્થિક કારણો પણ જવાબદાર હોય છે. પત્ની વિરૂદ્ધ થતી હિંસામાં તે કમાય છે કે કેમ, અને જો હા, તો કેટલું કમાય છે તે મુદ્દો મહત્વનો બની રહે છે. 36 ટકા ગૃહિણીઓની સરખામણીમાં કામ કરનારી 49 ટકા મહિલાઓ ઘરેલૂ હિંસાનો ભોગ બને છે. ગૃહિણીઓની સરખામણીમાં ઘર ખર્ચમાં પોતાનો ભાગ આપતી સ્ત્રીઓ પર ઘરેલૂ હિંસાનો ભોગ બનવાનું જોખમ વધુ તોળાય છે. તે માટે એવું કારણ આપવામાં આવે છે કે નોકરી કે વ્યવસાય કરનારી સ્ત્રીઓ તેમની વિરૂદ્ધ થતી હિંસા અંગે ફરિયાદ વધુ નોંધાવે છે. આમ, ઘર ખર્ચમાં પોતાનું યોગદાન આપવા છતાં પતિના વર્ચસ્વ કે હિંસામાં કોઈ ઘટાડો જોવા મળતો નથી. આ અભ્યાસના આંકડા દર્શાવે છે કે, નોકરી કરતી કે વ્યાવસાયિક મહિલાઓ માનસિક, શારીરિક હિંસા અને જાતીય શોષણનો વધુ ભોગ બને છે.

ઘરેલૂ હિંસાનો ભોગ બનનારી મહિલાઓ માટેની આરોગ્ય સેવાઓ

ભારતની હાલની આરોગ્ય સેવાઓ ઘરેલૂ હિંસાથી પહોંચેલી ઈજા અને પીડાને દૂર કરવા માટે સક્ષમ નથી. ડોક્ટર અને નર્સ એ એવી વ્યક્તિઓ છે, જે સૌથી પહેલાં પીડિતાના સંપર્કમાં આવે છે. લગભગ તમામ મહિલાઓ કોઈને કોઈ રીતે સામુદાયિક પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર સાથે જોડાયેલી હોય છે. તેથી, આરોગ્ય કેન્દ્રની ભૂમિકા મહત્વની બની રહે છે. આપણો પિતૃસત્તાક સમાજ મહિલાઓને તેમના ઉપર થયેલી હિંસા વિશે જાહેરમાં વાત કરતાં અટકાવે છે. જેના કારણે ઘણી મહિલાઓ અપમાન અને અવહેલનાના ડરથી પોતાની સમસ્યા જણાવી શકતી નથી. ઘરેલૂ હિંસાનો ભોગ બનનારી 80 ટકા મહિલાઓ ઓછામાં ઓછી એક વાર નજીકના આરોગ્ય કેન્દ્રનો સંપર્ક સાધે છે. ઈજાગ્રસ્ત મહિલાઓ સરેરાશ 7થી 8 વાર પોતાના માટે અથવા અન્ય કોઈ પીડિતા માટે સ્વાસ્થ્યકર્મીઓનો સંપર્ક સાધે છે.

સ્વાસ્થ્યકર્મીઓ ઘરેલૂ હિંસાના કારણે થયેલી ઈજાનાં નિશાનની ઓળખ, તેની સારવાર, કાઉન્સેલિંગ, કાનૂની સલાહ વગેરે જેવી સેવાઓ પૂરી પાડવાની જવાબદારી ધરાવે છે. પરંતુ, મોટા ભાગે તેઓ આ જવાબદારી પૂરી કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. હિંસાને કારણે ઈજાગ્રસ્ત થેલી મહિલાને સારવાર અને સહાયતા ન મળતાં તેના રોજિંદા

કેરળના ગામની એક મહિલાના જણાવ્યા અનુસાર, ભેદભાવ અને અસમાનતાને કારણે સમાજમાં સ્ત્રીઓને હંમેશા પુરુષો કરતાં નીચો દરજ્જો આપવામાં આવે છે. શિક્ષિત છોકરીને કેવો જીવનસાથી મળશે, તેનો આધાર દહેજ આપવાની તેની ક્ષમતા પર રહે છે. હું 12 ધોરણ સુધી ભણેલી છું, તેમ છતાં મારા માતા-પિતા દહેજ આપી શકે તેમ ન હોવાથી મને અશિક્ષિત દાડિયા મજૂર સાથે પરણાવી દેવાઈ. અમારી વચ્ચે શૈક્ષણિક તફાવત હોવાના કારણે મારા અને મારા પતિના સંબંધો તંગદિલીભર્યા છે. મોટા ભાગે અમારે ખર્ચની બાબતમાં તકરાર થાય છે. હું બાળકોના શિક્ષણ પાછળ ખર્ચ કરવા માંગું છું, જ્યારે મારો પતિ દારૂ અને જુગાર પાછળ પૈસા ખર્ચવા માંગે છે. વળી, તે અનૈતિક સંબંધ પણ ધરાવે છે. તે સુધરી જાય તેવી આશાએ હું તેનાથી દૂર રહું છું. છેલ્લા 13 વર્ષથી હું આ દુઃખ વેઠી રહી છું. કદાચ, મારા નસીબમાં આ દુઃખ લખ્યું હશે. કારણ કે, આપણો સમાજ મને એકલા જિંદગી જીવવાની પરવાનગી નથી આપતો.

કાર્યોમાં અડચણ ઊભી થાય છે. જ્યારે બાળકો હિંસાના સાક્ષી બને, તો તેઓ તેને સાહજિક વર્તન સમજી બેસે છે અને તેવું જ વર્તન કરવા માટે પ્રેરાય છે.

આધુનિક સમયની સશક્ત મહિલા પરંપરાગત રીતે પ્રસ્થાપિત થયેલા લિંગ આધારિત ભેદભાવોને પડકારવા માટે સક્ષમ છે. તે મજબૂત આર્થિક-સામાજિક સ્થિતિ ધરાવે છે. એક મત અનુસાર, જ્યારે એક મહિલા તેના જીવન સાથે જોડાયેલી તમામ બાબતોને નિયંત્રિત કરે અને તમામ નિર્ણયો જાતે લે, ત્યારે જ સમાજ અને દેશનું સામાજિક અને આર્થિક નિર્માણ થાય છે. સશક્ત સ્ત્રી મુક્તપણે પોતાનું જીવન જીવી શકે છે, જેની તેના આરોગ્ય પર હકારાત્મક અસર પડે છે. ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણ, ઘરેલૂ હિંસા અને આરોગ્ય સેવાઓની પહોંચ જેવા ક્ષેત્રોમાં નહિવત્ અભ્યાસો હાથ ધરાયા છે. આ અભ્યાસમાં બે પાસાંઓ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે:

1. શું મહિલા સશક્તિકરણ ઘરેલૂ હિંસાથી પીડિત મહિલાને આરોગ્ય સેવાઓ પહોંચાડવામાં મદદરૂપ બને છે? અને
2. શું મહિલા સશક્તિકરણને પગલે ઘરેલૂ હિંસામાં ઘટાડો થાય છે?

શિક્ષણ અને રોજગારી મહિલાઓમાં 'ના' પાડવાની શક્તિ અને આત્મવિશ્વાસ જન્માવે છે. આ અભ્યાસના આંકડાઓના આધારે એ જાણવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે કે શું મહિલાઓ પોતાના આ સશક્ત રૂપ માટે લૈંગિક અધિકારોનો ઉપયોગ કરી શકે છે કે નહીં.

આશરે 50 ટકા મહિલાઓ તેમના પતિ સાથે શારીરિક સંબંધ બાંધવાનો ઈનકાર કરી ચૂકી છે. તે માટે 'થાક અને અનિચ્છા' એ બે મુખ્ય કારણો જણાવવામાં આવ્યાં છે. તે સિવાયનાં કારણો સ્ત્રી રોગ, ગર્ભ ધારણનો ભય અને સંબંધ બાંધવા દરમિયાન ઈજા અથવા પીડા વગેરે જણાવવામાં આવ્યાં છે. ભારતનો પિતૃસત્તાક સમાજ મહિલાને સંબંધ બાંધવાનો ઈનકાર કરવાનો અધિકાર આપતો નથી. જો મહિલા આ માનસિકતાથી વિરુદ્ધનું પગલું ભરે, તો તેણે વધુ હિંસાનો સામનો કરવો પડે છે. આંકડાઓ સૂચવે છે કે સંબંધ બાંધવાનો ઈનકાર કરનારી મહિલાઓ ચાર ગણી હિંસાનો ભોગ બને છે. શારીરિક ઈજા એ ઘરેલૂ હિંસાનું કઠોર સ્વરૂપ છે. આ પ્રકારના 52 ટકા કિસ્સાઓમાં મુખ્યત્વે પતિ જ હિંસા આચરે છે. આશરે 9 ટકા મહિલાઓ શારીરિક હિંસાનો ભોગ બનીને હોસ્પિટલમાં દાખલ થાય છે. આંકડાઓના આધારે માલૂમ પડે છે કે દરેક રાજ્યની પ્રત્યેક ચોથી સ્ત્રી પતિ કે પરિવાર કે અન્ય સભ્ય દ્વારા શારીરિક પીડાનો ભોગ બની છે. તે પૈકીની 34 ટકા મહિલાઓએ જણાવ્યું હતું કે ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન પણ તેમને શારીરિક ઈજા પહોંચાડવામાં આવી હતી. 18 ટકા મહિલાઓ હિંસા સમયે બિમાર હતી. ફક્ત 24 ટકા સ્ત્રીઓને જ સારવાર મળી, જ્યારે 54 ટકા મહિલાઓને રોજિંદા કામોમાં મુશ્કેલી પડતી હોવા છતાં કોઈ પણ પ્રકારની આરોગ્ય સેવા મળી નહોતી.

આરોગ્ય સેવાઓની પ્રતિક્રિયા

મહિલાઓને પૂછવામાં આવ્યું કે શું તેઓ સંકોચ રાખ્યા વિના તેમની ઈજાઓ સ્વાસ્થ્યકર્મીઓને બતાવે છે? ત્યારે, તમામ મહિલાઓએ

જણાવ્યું, કે તેઓ આ ઈજાઓને અકસ્માતમાં ખપાવી દે છે. કારણ કે તેમને સત્ય જણાવતાં સંકોચ થાય છે. વળી, પરિવાર અને પોતાના ભવિષ્યનો ભય પણ સતાવતો હોય છે. આ અભ્યાસના આધારે જાણવા મળે છે કે, મોટા ભાગે સ્વાસ્થ્યકર્મી હિંસાની ઓળખ કરી શકતા નથી. આ માટે તૈયારી અથવા તાલીમનો અભાવ, પીડિતાને પૂછી ન શકવું અથવા અસહજતા અનુભવવી, પીડિતાના અંગત જીવનમાં દખલગીરી કરવાનો ડર, હિંસા સાબિત થતાં આગળ શું કાર્યવાહી કરવી તેની જાણકારી ન હોવી વગેરે કારણો જવાબદાર હોવાનું જાણવા મળ્યું. આ તમામ કારણો મોજૂદ હોવા છતાં પણ સ્વાસ્થ્યકર્મીઓની ભૂમિકા મહત્વની બની રહે છે. કારણ કે, પીડિતા અને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર સતત એકબેકના સંપર્કમાં રહે છે. જો કે, ચિકિત્સાકર્મી હોસ્પિટલમાં આ પ્રકારની મદદમાં સહકાર આપવા માટે તૈયાર નથી. એટલું જ નહીં, આ મુદ્દે તેમનામાં સંવેદનશીલતાનો પણ અભાવ જણાયો હતો. સામૂહિક ચર્ચા દરમિયાન શિક્ષિત મહિલાઓએ જણાવ્યું કે, તેઓ જાણે છે કે જો તેઓ ફરિયાદ કરે, તો તેમની ફરિયાદ 'મેડિકો-લીગલ'માં નોંધવામાં આવશે અને આ મામલો અદાલત સુધી પહોંચશે. આથી, તેઓ સ્વાસ્થ્યકર્મીઓને પોતાની સાથે થયેલી હિંસા વિશે જણાવતી નથી. ન્યાય મળવાની નહિવત્ આશા અને કૌટુંબિક દબાણને કારણે સ્ત્રીઓ લાંબી કાનૂની કાર્યવાહીથી ડરે છે. આ મહિલાઓના મતે, સમાજમાં ડોક્ટર પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન ભોગવે છે, જેના કારણે તે મહિલાઓના પતિઓ ડોક્ટરની વાત માનશે અને હિંસા ઓછી કરશે. આ રીતે ડોક્ટર તેમને મદદરૂપ થઈ શકે છે.

ભારતમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે ખાનગી અને સરકારી શાળાઓની નવતર પહેલ થકી શિક્ષણનું સ્તર સુધારી શકાય

ખાનગી અને સરકારી શાળાઓમાં નવતર પહેલ અંગેનો આ લેખ **ગૌતમ પટેલ** દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. તેઓ 'જે-પાલ', સાઉથ એશિયામાં સિનિયર પોલિસી મેનેજર તરીકે કાર્ય કરે છે. અહીં તેમણે અનિશ્ચિત મૂલ્યાંકન સમયે થયેલા અનુભવો વિશે વાત કરી છે. આ લેખ તા. 13 જુન, 2017ના રોજ www.scroll.in પર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો.

દર વર્ષના અહેવાલો દર્શાવે છે કે ચાર વર્ષ સુધી શાળામાં અભ્યાસ કરવા છતાં બાળકો ભાષા અને ગણિત વિશે પાયાનું જ્ઞાન પણ નથી ધરાવતાં.

ભારતમાં છેલ્લા એક દાયકામાં લાખો બાળકોએ સરકારી શાળાઓમાં ભણવાનું છોડી દીધું છે. બીજી તરફ, પ્રાથમિક સ્તરે ભણનારાં બાળકોનું અભ્યાસનું પરિણામ ઘણું જ નીચું છે. હવે દેશની ખાનગી પ્રાથમિક શાળાઓમાં અંદાજે 35 ટકા બાળકો પ્રવેશ મેળવે છે. જો કે, દર વર્ષે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પાછળ સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતો ખર્ચ વધી રહ્યો હોવા છતાં અને ખાનગી શાળાઓની ફીમાં નિયમિતપણે વધારો થતો હોવા છતાં, અભ્યાસનાં સર્વાંગી પરિણામોમાં કોઈ સુધારો જોવા મળ્યો નથી.

સરકાર પર કાર્યદેખાવમાં સુધારો કરવાનું દબાણ છે જ્યારે વાલીઓ પર વધુ ફી ચૂકવવાનું દબાણ છે, આ અંગેની ચર્ચાએ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. જેને પગલે, સરકાર ખાનગી શાળાઓ પર વધુ નિયમનો લાદી રહી છે, તો બીજી તરફ ભારતનાં મોટાં શહેરોમાં વાલીઓ ફી વધારા સામે દેખાવો કરી રહ્યા છે. ખર્ચાળ બની રહેલું શિક્ષણ અને અભ્યાસનાં નીચાં પરિણામો આ મુદ્દા ચર્ચાના કેન્દ્રસ્થાને છે. પરંતુ, આ ચર્ચામાં શિક્ષણનાં પરિણામો અસરકારક રીતે સુધારવા માટે શું કરવું જોઈએ - તે અંગેના પ્રશ્નો નથી ઊઠાવવામાં આવતા. ખર્ચના માપન દ્વારા નહીં, બલકે સઘન મૂલ્યાંકન સાથેના જરૂરી પ્રયત્નો હાથ ધરીને ખર્ચની દ્રષ્ટિએ અસરકારકતાનું માપન કરવાના વૈજ્ઞાનિક અભિગમથી આ ચર્ચાને પરિણામલક્ષી બનાવી શકાય.

આકસ્મિક તથા અચોક્કસ ધોરણે હાથ ધરવામાં આવેલા મૂલ્યાંકનમાં સહભાગીઓને બે જૂથમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે, જેમાં શરૂઆતના તબક્કે આ બંને જૂથની લાક્ષણિકતાઓ લગભગ એકસમાન હોય છે. આ રીતે વિભાજન દ્વારા કાર્યક્રમની અસરકારકતાનું વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી માપન કરી શકાય છે. બંને જૂથો વચ્ચે એક માત્ર તફાવત એ રહે છે કે એક જૂથને કાર્યક્રમ હેઠળ આવરી લેવામાં આવે છે,

જ્યારે બીજા જૂથ માટે કાર્યક્રમ પ્રાપ્ય નથી. સંશોધકો આ સહભાગીઓ પર નજર રાખે છે અને થોડા સમય પછી પરિણામોનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. બે જૂથો વચ્ચેના તફાવતો માટે કાર્યક્રમને કારણભૂત ઠેરવી શકાય. છેલ્લા 15 વર્ષમાં ભારતમાં હાથ ધરાયેલાં આકસ્મિક અને અચોક્કસ (રેન્ડમાઇઝડ) મૂલ્યાંકનોના એકત્રીકરણ થકી બાળકોના શિક્ષણનાં પરિણામો પર વિવિધ પાસાંઓના પ્રભાવનું માપન કરવામાં આવ્યું છે. આ વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસનાં તારણો દર્શાવે છે કે આવાં પરિણામો - શાળા સરકારી છે કે ખાનગી, કે પછી પુસ્તકો, કમ્પ્યુટર તથા સામગ્રીઓ પર આધાર નહીં રાખે, બલકે શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિઓ તથા પ્રવૃત્તિઓમાં કરવામાં આવેલી નવતર પહેલ જેવી બાબતો પર ધ્યાન આપશે.

સરકારી શાળામાંથી ખાનગી શાળાઓમાં વ્યાપક સ્થળાંતર

ડિસ્ટ્રિક્ટ ઇન્ફર્મેશન સિસ્ટમ ફોર એજ્યુકેશન (ડાઈસ)ના વિશ્લેષણ અનુસાર, દેશભરમાં 2010-2011ના સમયગાળાની વચ્ચે સરકારી શાળાનાં 1.75 કરોડ વિદ્યાર્થીઓએ શાળા છોડીને ખાનગી શાળાઓમાં પ્રવેશ મેળવ્યો હોવાનો અંદાજ છે તથા આશરે 1.3 કરોડ વિદ્યાર્થીઓએ સરકારી શાળામાં પ્રવેશ મેળવ્યો હતો. નેશનલ કાઉન્સિલ ફોર એપ્લાઇડ ઇકોનોમિક રિસર્ચના 2011-2011ના સર્વે અનુસાર, પ્રાથમિક કક્ષાનાં આશરે 35 ટકા બાળકોને ખાનગી શાળાઓમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં હતાં. બાળકને સરકારી શાળામાંથી ઊઠાડી લેવાના કારણે વાલીઓ પર ખર્ચનું ભારણ વધી જાય છે. કારણ કે, એસોસિએટેડ ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સ ઓફ ઇન્ડિયાના 2015ના સર્વે

મુજબ, મેટ્રો શહેરોમાં ખાનગી શાળાઓની ફી 10 વર્ષ બાદ બમણી થઈ ગઈ છે.

સરકારી શાળાથી પ્રાથમિક શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓના સ્થળાંતરનો અંદાજ ઓછો આંકવામાં આવે છે. તેનું કારણ એ છે કે ઘણાં બાળકોએ સરકારી શાળામાં પ્રવેશ મેળવ્યો હોય છે (તેઓ ત્યાંથી પરીક્ષા આપતાં હોય છે) અને સાથે-સાથે તેઓ માન્યતા ન ધરાવતી ખાનગી શાળાઓમાં પણ હાજર રહે છે અને ત્યાંથી શિક્ષણ મેળવતાં હોય છે. આ શાળાઓ સરકારી માપદંડો ન સંતોષતી હોવાથી (રમતનું મેદાન, યોગ્યતા ધરાવતા શિક્ષકો કે જેમને સરકારી શિક્ષકો જેટલું જ વેતન ચૂકવવામાં આવતું હોય) તે શાળાઓની નોંધણી ધરાવતી નથી તથા ઓછા ખર્ચ ચાલતી હોય છે. ‘ધ રિસ્ટ્રિક્ટેડ ઇન્ફર્મેશન સિસ્ટમ ફોર એજ્યુકેશન’ (ડાઈસ)ના આંકડાઓ અનુસાર ભારતમાં 2013-14માં 21,000થી વધુ ગેરમાન્ય શાળાઓ કાર્યરત હતી. ગેરમાન્ય શાળાનો આ ઊંચો દર વાલીઓમાં સરકારી શાળા તરફનો દ્રષ્ટિકોણ સૂચવે છે.

ખાનગી ટ્યૂશનનો ખર્ચ

માતા-પિતાએ બાળકોને ખાનગી શાળાઓમાં ભણાવવા પાછળ ઘણો ઊંચો ખર્ચ કરવો પડે છે. વાલીઓની આવકનો મોટો ભાગ દર વર્ષે ખાનગી શાળાઓ પાછળ ખર્ચાય છે. જો કે, આ અંદાજ પણ હજી અધૂરો જ છે, કારણ કે ખાનગી ટ્યૂશનનો અસંગઠિત વ્યવસાય સરકારી અને ખાનગી એમ બંને પ્રકારની શાળાઓનાં વિદ્યાર્થીઓ સુધી વિસ્તર્યો છે. નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓફિસ દ્વારા 2014માં હાથ ધરવામાં આવેલા સર્વે મુજબ, દેશના આશરે 7.1 કરોડ વિદ્યાર્થીઓ (દેશના ચોથા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ) ખાનગી ટ્યૂશન ધરાવે છે. એસોસિએટેડ ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સ ઓફ ઇન્ડિયાના 2013ના સર્વેના આધારે જાણવા મળ્યું હતું કે ખાનગી ટ્યૂશન ક્ષેત્રનો વૃદ્ધિ દર છ વર્ષમાં બમણો થયો હતો. સમૃદ્ધ અને ગરીબ વર્ગના વાલીઓ પણ તેમનાં બાળકોના ટ્યૂશન પાછળ ખર્ચ કરે છે.

શિક્ષણમાં નીચું પરિણામ

બિન-સરકારી સંગઠન, ‘પ્રથમ’નો ‘શિક્ષણની વાર્ષિક સ્થિતિ અંગેનો અહેવાલ’ તથા ગુણોત્સવ જેવા સરકારી સર્વે જેવા વાર્ષિક અહેવાલો સૂચવે છે કે ઘણી ખાનગી અને સરકારી શાળાનાં બાળકો ચાર વર્ષ

સુધી ભણ્યા પછી પણ ભાષા અને ગણિતનું પાયાનું જ્ઞાન મેળવી શકતાં નથી. ‘ધ નો ૧૧-૧૯૧ કાઉન્સિલ ફોર

એપ્લાઇડ ઇકોનોમિક રિસર્ચ’ના 2011-12ના સર્વે અનુસાર, પાંચમા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કરનાર, પરંતુ ધોરણ-9 સુધી ન પહોંચનાર વિદ્યાર્થીઓનો (ડ્રોપઆઉટ રેટ) 40 ટકા હતો અને તેમાંથી પણ 40 ટકા વિદ્યાર્થીઓએ 9મું ધોરણ પૂરું કરતાં પહેલાં જ શાળા છોડી દીધી હતી. સરકારી શાળાના વિદ્યાર્થીઓનું ખાનગી શાળાઓમાં થતું સ્થળાંતર સરકાર માટે ચિંતાનો વિષય છે. કારણ કે, બાળકો શાળા છોડી દેતાં હોવાથી દર વર્ષે સરકારી શાળાઓ બંધ કરવી પડે છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને 2009-10થી 2016-17 દરમિયાન 25 ટકા શાળાઓ બંધ કરવી પડી હતી. સરકારી શિક્ષણ વ્યવસ્થાને મળેલી નિષ્ફળતાની સાથે વાલીઓ પરના નાણાંકીય ભારણે ખાનગી શાળાઓને સરકાર અને માતા-પિતાના વિરોધી તરીકેની સ્થિતિમાં લાવીને મૂકી દીધી છે.

ટ્યૂશન કેન્દ્રો પર કોઈ નિયમન નહીં

દિલ્હી, મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન અને તમિલનાડુ સહિતની રાજ્ય સરકારોએ ખાનગી શાળાઓની ફીને નિયંત્રિત કરવા માટે નિયમનકારી કાયદાઓ ઘડ્યા છે. ગુજરાત એપ્રિલમાં ખાનગી શાળાઓની ફીની ટોચ મર્યાદા નક્કી કરીને અને ફી નિયમનકારી સમિતિ પ્રસ્થાપિત કરીને બેવડી નિયમનકારી નીતિ ઘડનારું પ્રથમ રાજ્ય બન્યું હતું. તેનાથી ઊલટું, ભારતના અન્ય કોઈ પણ રાજ્યો ખાનગી ટ્યૂશન કેન્દ્રો માટે નિયમનકારી કાયદો ધરાવતાં નથી. એટલું જ નહીં, ઘણાં રાજ્યોનાં ટ્યૂશન કેન્દ્રો ગુજરાતની વાર્ષિક રૂ. 15,000થી રૂ. 27,000ની ટોચ મર્યાદા કરતાં વધુ ચાર્જ વસૂલે છે. ગુજરાતમાં ખાનગી શાળાઓ માટે બેવડું નિયમન એટલે ખાનગી ટ્યૂશન કેન્દ્રોને બેવડો લાભ - કારણ કે, ખાનગી શાળાઓને જે શિક્ષકો પરવડતા ન હોય, તે શિક્ષકોનો પ્રવાહ ટ્યૂશન કેન્દ્રો તરફ વળે છે, અને બાળકો પરીક્ષામાં સારો દેખાવ કરે, તે માટે વાલીઓ તેમની બચતનો મોટો હિસ્સો ટ્યૂશન પાછળ ખર્ચી નાંખે છે.

વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસોના આધારે પ્રાપ્ત થયેલા ઉપાયો

આ ક્ષેત્રે થયેલા વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસો સૂચવે છે કે માતા-પિતા ખાનગી શિક્ષણ તરફ વળી રહ્યા છે તે માટે સરકારી શાળાની નિષ્ફળતા કે ખાનગી શિક્ષણનો વ્યાપક પગપેસારો જવાબદાર નથી. છેલ્લા 15 વર્ષના આકસ્મિક મૂલ્યાંકનનાં તારણો સરકાર અને માતા-પિતા દ્વારા પરંપરાગત પ્રયત્નો પાછળ કરવામાં આવતા ખર્ચ સામે સવાલ ખડો કરે છે અને અસરકારક જણાયેલા અભિગમો અંગે સૂચન કરે છે. આ અભિગમો બાળકોના જ્ઞાનાત્મક વિકાસ પર તથા તેમનાં બિન-જ્ઞાનાત્મક કૌશલ્યો સુદ્રઢ કરવા પર ભાર મૂકે છે.

ખાનગી વ્યવસ્થાપન લાગે છે તેટલું સરળ નથી

આંધ્ર પ્રદેશના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં હાથ ધરવામાં આવેલા અનિશ્ચિત સમયાંતરે મૂલ્યાંકન અંગેના 2015ના અભ્યાસ મુજબ, સરકારી

શાળાઓની તુલનામાં ખાનગી શાળાઓ ખર્ચની દ્રષ્ટિએ વધુ કાર્યક્ષમ જણાઈ હતી, પરંતુ ગણિત અને તેલુગુ ભાષા જેવા મહત્વના વિષયો અંગેના શિક્ષણનાં પરિણામો સુધારવામાં આ શાળાઓ ખાસ અસરકારક નહોતી. ચાર વર્ષના અભ્યાસના આધારે જાણવા મળ્યું હતું કે ખાનગી શાળાઓના શિક્ષકોનો મોટા ભાગનો સમય સઘન શિક્ષણ આપવામાં અને વર્ગને નિયંત્રિત કરવામાં જતો હતો. ખાનગી શાળાઓ ઓછાં સંસાધનોમાં વધુ કામગીરી કરતી જણાઈ હતી. સરકારી શાળાનો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પાછળ કરવામાં આવતો વાર્ષિક ખર્ચ ખાનગી શાળા કરતાં ત્રણ ગણો હતો. આ અભ્યાસ પરથી જાણી શકાય છે કે, વ્યવસ્થાપન ક્ષેત્રે સુધારો કરવામાં આવે, તો ઓછાં સંસાધનોમાં પણ વધુ લક્ષ્યાંકો જરૂર પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પરંતુ તેનાથી શિક્ષણનાં બહેતર પરિણામો મળે જ તે જરૂરી નથી.

વિદ્યાર્થીઓની શીખવાની ગતિના આધારે શિક્ષણ-કાર્ય

2016માં બિહાર, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, ઉત્તરાખંડ, હરિયાણા અને ઉત્તર પ્રદેશમાં યથાર્થ સ્તર પર શિક્ષણ મોડલ (ટિચીંગ એટ ધ રાઇટ લેવલ મોડલ)ના બહુવિધ અનિશ્ચિત સમયાંતરે મૂલ્યાંકનો પરનો અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. આ મોડલ એ શિક્ષણ વિષયક અભિગમ છે, જેમાં બાળકોનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે અને તેમાં વય કે ગ્રેડ અનુસાર નહીં, બલકે જ્ઞાન મેળવવાના સ્તર અનુસાર તેમનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે અને જૂથો બનાવવામાં આવે છે. આ અભ્યાસ પરથી જાણવા મળ્યું હતું કે, બાળકોના શિક્ષણના સ્તરના આધારે તેમને શિક્ષણ આપવાના 'પ્રથમ'ના અભિગમને પગલે શિક્ષણનાં પરિણામોમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો હતો. શિક્ષણશાસ્ત્રની આ નવતર પહેલ સામાન્યપણે શિક્ષકો સામે આવતા અવરોધો - જેમ કે, શીખવાનું જુદું-જુદું સ્તર ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓના બહોળા વર્ગને એક સાથે શિક્ષણ આપવું, ઘરેથી જે બાળકોને પાયાના શિક્ષણ માટે સહયોગ નથી મળતો તેવા પહેલી પેઢીના બાળકો વગેરે જેવી સમસ્યાને દૂર કરે છે. વર્ષોથી હાથ ધરાતા આ અભ્યાસો વિસ્તૃત સરકારી વ્યવસ્થામાં શિક્ષણની પદ્ધતિઓ અને પ્રવૃત્તિઓમાં શ્રેષ્ઠતમ નવતર પહેલ કેવી રીતે શરૂ કરી શકાય તેની જાણકારી આપવા માટેના અમલીકરણના મોડલની કસોટી કરે છે. આ અભ્યાસો પરથી માલૂમ પડ્યું છે કે, શિક્ષણની સામગ્રીને બદલે શિક્ષણ આપવાના અભિગમમાં પરિવર્તન લાવવાની જરૂર છે. સાથે જ, શિક્ષકો નિયમિતપણે નવી શિક્ષણ પદ્ધતિ અપનાવી શકે તે કાર્યમાં તેમને મદદરૂપ થવાના હેતુથી નિયમિતપણે શાળાની મુલાકાતો હાથ ધરવા માટે વહીવટી માળખું હોવું જરૂરી છે.

જ્યારે કમ્પ્યુટર થકી શિક્ષણ આપવાની બહેતર પદ્ધતિઓ અને પ્રવૃત્તિઓ રજૂ કરવામાં આવી, ત્યારે શિક્ષણનાં હકારાત્મક પરિણામો જોવા મળ્યાં હતાં. દિલ્હીમાં 2016માં ધોરણ-6થી ધોરણ-9 સુધીના

વિદ્યાર્થીઓ માટેના કમ્પ્યુટર આધારિત શિક્ષણ કાર્યક્રમ 'માઇન્ડસ્પાર્ક'નું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું. 'માઇન્ડસ્પાર્ક' કાર્યક્રમ એ વિદ્યાર્થીઓએ ગત પ્રશ્નમાં કેવો દેખાવ કર્યો હતો તેની મૂલવણી કરીને તેના આધારે પ્રશ્નો અને સૂચનાઓ નક્કી કરે છે. બાળકના શિક્ષણ-સ્તરના આધારે સૂચના નક્કી કરવાનો અભિગમ અને બાળકની શીખવાની વ્યક્તિગત ગતિને ધ્યાનમાં રાખવાનો અભિગમ ખાસ કરીને શિક્ષણ મેળવવાનું સૌથી નિમ્ન સ્તર ધરાવનારાં બાળકો માટે હકારાત્મક પરિણામ લાવનારો બની રહ્યો હતો.

બિન-જ્ઞાનાત્મક કૌશલ્યવર્ધન કરવાના ફાયદા

સંશોધનના આધારે જાણવા મળ્યું છે કે મહત્વાકાંક્ષા અને સ્થિતિસ્થાપકતા એ બાળકોની લાંબા-ગાળાની સફળતા માટેનાં શક્તિશાળી બિન-જ્ઞાનાત્મક કૌશલ્યો છે. 2012ના અભ્યાસમાં હરિયાણા, પંજાબ, રાજસ્થાન અને ઉત્તર પ્રદેશનાં ગામોના 3,200 પરિવારોની મહિલાઓની રોજગારીને લગતી માહિતી અને મદદના પ્રભાવનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું હતું. આ કામગીરીના ભાગરૂપે ત્રણ વર્ષ સુધી વર્ષમાં એક વાર અડધા દિવસના કારકિર્દી મેળાનું આયોજન કરવામાં આવતું હતું અને રોજગારી માટેની સહાય પૂરી પાડવામાં આવતી હતી, જેને પગલે સ્ત્રી શિક્ષણમાં વધારો થયો અને લગ્ન તથા ગર્ભધારણનો સમયગાળો પાછો ઠેલાયો. બાંગ્લાદેશના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં હાથ ધરાયેલા અન્ય એક અભ્યાસમાં 15,000 કરતાં વધુ છોકરીઓને આવરી લેતા છ મહિના સુધી હાથ ધરાયેલા કિશોરીઓના સશક્તિકરણ અંગેના કાર્યક્રમની અસરકારકતાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં 4.5 વર્ષ બાદ શિક્ષણનાં પરિણામોમાં સુધારો જોવા મળ્યો હતો અને 20 વર્ષની વયની શાળાએ જતી યુવતીઓની સંખ્યામાં વધારો જોવા મળ્યો હતો. 'કિશોરી કોન્થા' કાર્યક્રમના ભાગરૂપે વધુમાં વધુ 20 છોકરીઓનું જૂથ તેમના શિક્ષણ, લગ્ન અને ગર્ભધારણ જેવા વિષયો પરના નિર્ણયો લેવામાં તેમની સામાજિક સક્ષમતા વધારવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે નિયમિતપણે બેઠકનું આયોજન કરે છે. આ વૈજ્ઞાનિક મૂલ્યાંકનના અભ્યાસો દર્શાવે છે કે સરકાર તથા વાલીઓએ બાળકોના શિક્ષણ ક્ષેત્રે લાંબા ગાળાનાં હકારાત્મક પરિણામો લાવવા માટે બાળકોના જ્ઞાનાત્મક વિકાસ માટે શિક્ષણની યોગ્ય પદ્ધતિઓ અને પ્રવૃત્તિઓમાં વધુ રોકાણ કરવા ક્ષેત્રે તથા બિન-જ્ઞાનાત્મક કૌશલ્યોનું વર્ધન કરવા ક્ષેત્રે વિચારણા હાથ ધરવી જોઈએ. ભારતની સરકારી શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં અસરકારક અભિગમો શ્રેષ્ઠતમ રીતે કેવી રીતે પ્રસ્થાપિત કરવા તે અંગેના અભ્યાસો વર્તમાન બિનઅસરકારક પ્રવૃત્તિઓને સ્થાને ભારતનાં બાળકો માટે યથાર્થ ઠરે તેવું શિક્ષણ પૂરું પાડવાના કાર્યમાં મદદરૂપ થતા હોવા જોઈએ.

(સ્રોત: <https://scroll.in/article/839883/india-can-overcome-chronic-low-learning-outcomes-in-private-and-public-primary-schools-by-innovating>)

ગુજરાત રાજ્યમાં 'પેસા' અધિનિયમના અમલીકરણ નિયમો

1992માં 73માં બંધારણીય સુધારણા દ્વારા પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને વિકેન્દ્રિત શાસન પ્રક્રિયાનો દરજ્જો મળ્યો. આ પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થા આદિવાસી વિસ્તારમાં લાગુ કરવા માટે કેન્દ્ર સરકારે શ્રી દિલિપસિંહ ભૂરિયાના અધ્યક્ષ સ્થાને ભૂરિયા સમિતિનું ગઠન કર્યું. આ સમિતિની ભલામણો મુજબ 1996માં કેન્દ્ર સરકારે પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થાને અનુસૂચિત વિસ્તારમાં લાગુ કરવા માટે નવો કાયદો ઘડ્યો. આ કાયદો 'પંચાયત એક્સ્ટેન્શન ટુ શિડ્યુલ્ડ એરિયાઝ - PESA'ના નામથી જાણીતો થયો. 'પેસા' જનજાતિઓના સ્વશાસનમાં તેમની લોક પરંપરાઓ, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક રીતરિવાજ અને સામુદાયિક કુદરતી સંસાધનોની પરંપરાગત જાળવણી પર મહત્ત્વ આપે છે. 24મી એપ્રિલ, 1993માં ગુજરાત સરકારે રાજ્ય પંચાયતી રાજ ધારો બનાવ્યો અને આ 'પેસા' ધારા મુજબ સુધારો 1998માં કર્યો હતો. 17 જાન્યુઆરી, 2017માં ગુજરાત સરકારે 'પેસા'ના નિયમો બનાવ્યાં. આ નિયમોની મહત્ત્વની વિગતો નીચે મુજબ છે:

ગુજરાતમાં પંચાયતની જોગવાઈઓ અંતર્ગત અનુસૂચિત વિસ્તારોના લાગુ પાડવા બાબતના નિયમો - ૨૦૧૭

ગુજરાત રાજ્યે ગુજરાત પંચાયત સુધારા અધિનિયમ, 1998માં કલમ 278-ક અને 278 કકમાં અનુસૂચિત વિસ્તારોમાં ગ્રામસભા અને પંચાયત માટેની ખાસ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ સુધારાથી અનુસૂચિત વિસ્તારોની ગ્રામસભાને આદિવાસી સમુદાયની પરંપરા, રીત-રિવાજ અને સાંસ્કૃતિક ઓળખને ધ્યાનમાં રાખી સામુદાયિક સંસાધનની દેખરેખ, ગૌણ વન પેદાશોની માલિકી અને તકરારના ઉકેલ કરવા માટે સત્તા આપેલી છે. આ સુધારાથી અનુસૂચિત વિસ્તારોમાં રહેતા લોકોના હિતસંબંધોને સુરક્ષિત રાખવા માટે ગ્રામસભાને સર્વોપરી અધિકાર મળ્યો છે.

ગ્રામસભાની રચના અને કાર્યો

ગામ સ્તરે પંચાયત માટેની મતદાર યાદીમાં જેમના નામોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોય તેવા તમામ લોકો તે ગ્રામસભાના સભ્યો રહેશે. આદિવાસી વિસ્તારોમાં જ્યાં લોકો રહે છે, તે પારંપરિક વસાહત પોતાની ગ્રામસભા કરી શકે. પંચાયતમાં એકથી વધુ ગ્રામસભા હોઈ શકે. આ જુદી જુદી ગ્રામસભામાં પંચાયતના સેક્રેટરી તમામ ગ્રામસભાના સેક્રેટરી ગણાશે અને તેઓ અધિનિયમ અને તે હેઠળના

નિયમો પ્રમાણે બેઠકો બોલાવવા જવાબદાર રહેશે. પંચાયતની કચેરી એ ગ્રામસભાની કચેરી ગણાશે. પંચાયતમાં એકથી વધુ ગ્રામસભા હોય તો દરેક ગ્રામસભાને તેની પોતાની કચેરી જાહેર મકાનો, સાર્વજનિક સભાખંડ, શાળા અથવા જાહેર જનતા જ્યાં સહેલાઈથી પ્રવેશ મેળવી શકે તેવા કોઈ સ્થળે રહેશે અને આવું કોઈ સ્થળ ઉપલબ્ધ ન હોય તેવા કિસ્સામાં સામાન્ય વ્યક્તિના મકાન રહેશે. પરંતુ આવી કચેરી માટે કોઈપણ સ્વરૂપમાં કોઈ ભાડૂ ચૂકવવું જોઈશે નહિ.

પંચાયતની તમામ કામગીરીના નિર્ણય ગ્રામસભાથી કરવામાં આવશે. ગ્રામસભાના કેટલાંક અગત્યના કામો નીચે દર્શાવ્યા છે.

- (1) ગ્રામસભાને અંદાજપત્રમાં યોગ્ય જણાય તેવી કોઈ સુધારણા વિચારણા અને તે અંગે ભલામણો કરવાની સત્તા છે.
- (2) પંચાયતના કોઈ પણ કાર્યો હોય તેના સ્થળોનો અત્રતાક્રમ નક્કી કરશે અને ગરીબી નિવારણ અને બીજા કાર્યક્રમો હેઠળના લાભાર્થીઓ નક્કી કરશે.
- (3) ગૌણ ખનિજોના ઉત્પન્નની પરવાનગી માટેના સ્થળો અંગે વિચારણા કરવી અને તે અંગે અભિપ્રાય આપવા.
- (4) સામાજિક ક્ષેત્રમાં બધા સરકારી વિભાગોના કર્મચારી જેમ કે, પંચાયતના સેક્રેટરી, ગ્રામ સેવક, શાળાઓના આચાર્ય, આરોગ્ય કાર્યકરો, વાજબી ભાવની દુકાન ચલાવનાર, સહકારી મંડળીના સેક્રેટરી, આંગણવાડી અથવા બાલવાડી કાર્યકર, સિંચાઈ, જાહેર બાંધકામો અને વિદ્યુત કંપનીઓના કર્મચારીઓ વગેરે ગ્રામસભાને જવાબદેહ રહેશે અને ગ્રામસભાને વિવિધ કર્મચારીઓના કાર્યની સમીક્ષા કરવાની સત્તા છે.
- (5) ગ્રામસભાને તમામ કાર્યો અને જાહેર યોજનાઓનું અમલીકરણનું સામાજિક ઓડિટ કરવાની સત્તા છે. (બાંધકામની ગુણવત્તા અને મળેલા ફંડનો ઉપયોગ, વાજબી ભાવની દુકાનેથી રાહત દરે અનાજ વગેરેનું જાહેર વિતરણ, મધ્યાહન ભોજન, અંત્યોદય યોજના, વૃદ્ધવસ્થા પેન્શન યોજના, સંકલિત બાળ વિકાસ યોજના - આંગણવાડી, સગર્ભાવસ્થા લાભ યોજના, નબળા વર્ગો માટે પ્લોટની ફાળવણી અને ગૃહનિર્માણ)
- (6) સમાજના તમામ વર્ગોમાં એકતા અને સંવાદિતાને પ્રોત્સાહન આપવું.

- (7) કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિની સમીક્ષા કરવી અને જરૂરી જણાય તો ગ્રામ સ્વયંસેવક દળ અથવા ગૃહરક્ષક દળ ઊભું કરવા માટે પગલાં લેવા.
- (8) કુદરતી સાધન-સંપત્તિ અને પર્યાવરણની જાળવણી કરવી, તેનું સંરક્ષણ કરવું અને તેનો વિકાસ કરવો. ગ્રામસભાએ અનુસૂચિત વિસ્તારમાં કુદરતી સંસાધનને સુરક્ષિત રાખવા. ગ્રામસભા તેના વિસ્તારમાં આવેલી તેમજ સ્થાનિક પરંપરા મુજબ જેના પર તે પોતાના પરંપરાગત હકો ભોગવે છે તેવા જળ, વન, જમીન અને ખનિજસંપત્તિ સહિતના કુદરતી સંસાધનને અને સંઘ તથા રાજ્ય સરકારોના કાયદાની ભાવના (અર્થ)ને સુરક્ષિત રાખવા અને તેને જાળવવા સક્ષમ રહશે. આ ભૂમિકા પરિપૂર્ણ કરવા માટે ગ્રામસભા તેના વ્યવસ્થાપનમાં સલાહકારી ભૂમિકા ભજવી શકશે.
- (9) જે કાયદાની જોગવાઈઓ, રૂઢિગત કાયદા, સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રથા, પરંપરાગત વ્યવસ્થા (વહીવટ), પ્રથા અથવા સામુદાયિક (સાર્વજનિક) સાધનસંપત્તિ સાથે અસંગત હોય તેવા કાયદામાં સુધારા સૂચિત કરવા અને આદિજાતિ સંસ્કૃતિને જાળવવા અને નિભાવવી.
- (10) જમીન સંપાદનને લગતી તમામ બાબતોમાં, 'જમીન સંપાદન, પુનઃસ્થાપન અને પુનર્વસવાટમાં વાજબી વળતર અને પારદર્શિતાનો અધિકાર અધિનિયમ-2013'ની જોગવાઈઓ હેઠળ સંપાદનનો નિર્ણય ગ્રામસભા કરશે.

શાંતિ, સલામતી અને તકરાર નિવારણની પ્રક્રિયા અને શાંતિ સમિતિ આદિવાસી સમુદાયની પરંપરા, રીત-રિવાજ અને સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકારના નીતિ-નિયમોને ધ્યાનમાં રાખીને સમુદાયમાં શાંતિ, સલામતી અને તકરાર નિવારણની પ્રક્રિયા અમલ કરવા માટે ગ્રામસભા પાસે પૂર્ણ અધિકાર છે. ખાસ કરીને ગ્રામસભા અસામાજિક તત્ત્વો, મહિલાઓ સાથે અભદ્ર વ્યવહાર અને અત્યાચાર જેવી બાબતો પર પગલાં લેવા માટે ગ્રામસભા પાસે પૂર્ણ અધિકાર છે. ગ્રામસભા 18થી 30 વર્ષના યુવાનોનું એક 'શાંતિ અને સલામતી દળ' બનાવશે જે શાંતિ સમિતિને અધિન કાર્ય કરશે. એવા કોઈ બનાવ બનશે તો આ દળ શાંતિ સમિતિને સૂચના આપશે પરંતુ કોઈ બળજબરી કરી શકશે નહિ. શાંતિ સમિતિ બંને પક્ષોને સાંભળીને આદિવાસી સમાજની રીત-રિવાજ અને કુદરતી ન્યાયને ધ્યાનમાં રાખીને તકરારનું નિવારણ કરશે.

કુદરતી સંસાધનના સંભાળની પ્રક્રિયા

એવા કુદરતી સંસાધન જેના ઉપર આદિવાસી સમુદાયનો પારંપરિક અધિકાર છે જેવા કે જળ, જમીન, જંગલ, ખનિજ, મિનરલની

જાળવણી પરંપરાગત નિયમ અને રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકારના નિયમને અનુરૂપ ગ્રામસભા નક્કી કરશે. સમુદાયના વારસની મૂળગત ભાવનાને ધ્યાનમાં રાખીને કુદરતી સંસાધનના વપરાશ અને વ્યવસ્થાપન ગ્રામસભા નક્કી કરશે. કોઈ પ્રક્રિયાથી આદિવાસી જમીનથી સ્વત્વાર્પણ (એલિનેશન) થાય તો આ રોકથામ કરવા ગ્રામસભાની મુખ્ય જવાબદારી છે. ગ્રામસભાએ, સામાન્યપણે સમુદાય દ્વારા પરંપરાગત રીતે ઉપયોગ કરાતી હોય તેવી અસ્ક્યામતોનું વ્યવસ્થાપન કરવું જોઈશે. સામુદાયિક અસ્ક્યામતોની વાર્ષિક ખરાઈ કરીને તે રજિસ્ટરમાં નોંધવી જોઈશે, જેથી કરીને તેની માલિકી, તેનો ઉપયોગ અને હેતુ બદલવામાં આવે નહિ અને તેની ઉપર દબાણ કરવામાં આવે નહિ.

ગ્રામ હાટ ઉપર નિયંત્રણ

ગ્રામસભા પોતાના વિસ્તારની અંદરના ગ્રામ હાટ ઉપર દેખરેખ કરશે. ગ્રામ હાટમાં દુકાનદારો અને ગ્રાહકોને પાણી, શેડ અને અન્ય ભૌતિક સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરશે. દુકાનદારો ઉપર વેરો લાદવા પંચાયતને સલાહ આપશે. ભાવો સંબંધી છેતરપિંડી અને ખોટી માહિતી સહિત તમામ અનુચિત વ્યવહારોની તપાસ કરવા અને કોઈ ઉલ્લંઘન થયું હોય તો સત્તાધિકારીઓને તે અંગેની જાણ કરશે. ગ્રામ હાટમાં અને તેની આસપાસના વિસ્તારમાં જુગાર, શરત, નસીબ કસોટી, મરઘા-સ્પર્ધા વગેરેને પ્રોત્સાહન ન આપવા અને કોઈ ઉલ્લંઘન થયું હોય તો સત્તાધિકારીઓને તેની જાણ કરશે.

ખાણ અને ખનિજ માટે આયોજન, નિયંત્રણ અને રિસોર્સ પ્લાનિંગ અને મેનેજમેન્ટ સમિતિ

અનુસૂચિત વિસ્તારોમાં તમામ ગૌણ ખનીજોના ખોદકામ અને તેના ઉપયોગ માટે ગ્રામસભાની પૂર્વ ભલામણ જરૂરી રહેશે. ગૌણ ખનિજના વાણિજ્યિક ઉત્પાદનની શક્યતા ધરાવતા ગામોમાં, ગૌણ ખનિજોનો વ્યાવસાયિક ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી આપતાં પહેલાં, ગ્રામસભાની પૂર્વસંમતિ મેળવવાની રહેશે. ખાણ અને ખનિજના કાર્ય માટે પંચાયતમાં એક 'રિસોર્સ પ્લાનિંગ અને મેનેજમેન્ટ સમિતિ - આર.પી.એમ.સી.'ની રચના કરવાનું રહેશે. આ સમિતિની સલાહથી ગ્રામસભા પોતાનો નિર્ણય કરશે. આર.પી.એમ.સીમાં ભૂસ્તરશાસ્ત્ર અને ખાણકામ વિભાગમાંથી એક પ્રતિનિધિ રહેશે.

વ્યક્તિગત ઉપયોગ માટે પરંપરા અનુસાર પરવાનો લીધા પછી ગૌણ ખનિજનો ઉપયોગ કરી શકશે. ગ્રામસભા, ખાણકામ પરવાના હેઠળ પરંપરાગત આવાસોથી અલગ પાકા ઘરો બનાવવામાં ઉપયોગમાં લેવાતી સ્થામિક સામગ્રી જેમકે, પથ્થર, રેતી વગેરેનો જથ્થો નક્કી કરી શકશે. અનુસૂચિત વિસ્તારોમાં ખાણકામ, ફક્ત અનુસૂચિત જાતિના લોકોને અને તે વિસ્તારમાં રહેતા સ્થાનિક વ્યક્તિઓને જ ફાળવવો જોઈશે.

સક્ષમ અધિકારી ગ્રામસભાની પૂર્વભલામણો લીધા પછી ગૌણ ખનિજ માટે ખાણ-પટ્ટો આપી શકશે. અરજદારે વખતોવખત સુધાર્યા પ્રમાણેના પર્યાવરણ (સંરક્ષણ) અધિનિયમ 1986 તથા અને પર્યાવરણ અસર મૂલ્યાંકન જાહેરનામા 2006 સહિતના બહાર પડાયેલા નિયમો અને જાહેરનામાની જોગવાઈઓ અનુસાર પર્યાવરણીય મંજૂરી મેળવવાની રહેશે. ગ્રામ સભા પર્યાવરણ મંજૂરીમાં કોઈપણ શરતો કમી કરવા અથવા ઉમેરવા સૂચન કરી શકશે. જિલ્લા ખનિજ ફાઉન્ડેશન (ડીએમફ) લીઝ રોયલ્ટીની રકમ અનુસૂચિત વિસ્તારોમાં નિયત કરેલ હેતુઓ માટે ઉપયોગ કરશે અને ગામમાં થયેલ કામનો વાર્ષિક અહેવાલ ગ્રામસભાને પૂરો પાડશે.

ગૌણ વન પેદાશનું વ્યવસ્થાપન

ગૌણ વન પેદાશમાં ગુજરાત ગૌણ વન પેદાશ વ્યાપાર રાષ્ટ્રીયકરણ અધિનિયમ, 1979 હેઠળ જાહેર કરી હોય તેવી તમામ વન પેદાશોનો સમાવેશ થાય છે. ગૌણ વન પેદાશો એકત્રિત કરનારાઓ, તેમણે એકત્રિત કરેલી ગૌણ વન પેદાશો તેઓ ઈચ્છે તે રીતે વેચવા માટે સ્વતંત્ર રહેશે. તેમ છતાં, તેઓ પર્યાપ્ત કિંમત મેળવે અને મધ્યસ્થીઓ અથવા આડતિયાઓ દ્વારા તેમનું શોષણ ન થાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે, આ મતલબના ગ્રામ સભાના ઠરાવ પછી સરકાર દ્વારા કિંમત નક્કી કરવામાં આવી હોય તેવા કિસ્સામાં, એકત્રિત કરનારાઓએ વેચાણ માટે એકત્રિત કરેલ ગૌણ વન પેદાશોને, સરકારે નક્કી કરેલ કિંમતે ખરીદવા માટે ગુજરાત રાજ્ય વન વિકાસ નિગમને અધિકૃત કરી શકશે. પરંતુ આવું કરતી વખતે, ખર્ચ કર્યા બાદ પછીનો ચોખ્ખો નફો સીધેસીધો એકત્રિત કરનારાઓના ખાતામાં જમા થાય તેવું ગુજરાત રાજ્ય વન વિકાસ નિગમે સુનિશ્ચિત કરશે. (મહારાષ્ટ્રના ગડચિરોલી જિલ્લાના મેંઢાલેખા પંચાયતમાં ગૌણ વન પેદાશના વ્યવસ્થાપન માટે વન સંરક્ષણ સમિતિની રચના કરી છે. આ સમિતિ ગ્રામસભાના સભ્યો અને વન અધિકારીઓની બનેલી છે. ગ્રામસભા પોતે વનપેદાશોની કિંમત માટે હરાજી કરે છે. મેંઢાલેખામાં વનપેદાશોનો નક્કી કરેલો દર વન વિભાગના નક્કી કરેલા દરથી ઘણો વધારે છે.)

નાણા ધીરધાર પર નિયંત્રણ અને શાંતિ સમિતિ

ગ્રામસભાની શાંતિ સમિતિ ગામમાં નાણા ધીરધારના વ્યવહારોનું નિયંત્રણ કરશે. લોનની બાબતોમાં મહત્તમ વ્યાજ અને વસૂલાતની બોલીઓ નક્કી કરશે. તકરાર નિવારણ માટે શાંતિ સમિતિ લોનના સંબંધમાં કોઈ પણ માહિતી માંગી શકશે. માહિતી માટેની માંગણી થયેથી નાણા ધીરધાર કરનારાએ ગ્રામસભાએ ઠરાવેલ સમયની અંદર ગ્રામ સભાને સંપૂર્ણ માહિતી પૂરી પાડવી જોઈશે. કોઈ પણ સભ્ય આવી લોનના સંબંધમાં વ્યવહારમાં કોઈ પ્રકારની અનિયમિતતા, ભ્રષ્ટાચાર, વસૂલાતની કાર્યવાહી, લોન ભરવાઈ કરવાની અસમર્થતા

વગેરે સંબંધી પોતાનો કેસ લેખિતમાં કે મૌખિક રીતે ગ્રામસભા અથવા શાંતિ સમિતિ સમક્ષ મૂકી શકશે. આવી અરજી અંગે વિચારણા કર્યા પછી ગ્રામસભા અથવા શાંતિસમિતિના તારણોના આધારે એવું જણાય કે અરજદારને અન્યાય થયેલો છે, તો તે, અન્યાયના નિવારણ માટે સંબંધિત નાણા ધીરધાર કરનારાને સૂચનો આપી શકશે અને નાણા ધીરધારનું નિયંત્રણ કરતાં સક્ષમ સત્તાધિકારીને જાણ કરશે જે જરૂરી પગલાં લેશે.

વ્યસનમુક્તિ સંબંધી પગલાં

ગ્રામસભા નિષિદ્ધ કેફી દ્રવ્યોના વપરાશથી ઉભા થતા આરોગ્ય જોખમ અને તેનાથી ઉદભવતી આડઅસરો અને તમાકુ જેવા બીજા વ્યસની પદાર્થો અંગે જાગૃતિ ફેલાવવા જવાબદારી ધરાવશે. સખાવતી સંગઠનોને વ્યસનમુક્તિ અભિયાન ચલાવવા માટે નિષિદ્ધ કેફી દ્રવ્યોના વ્યસની લોકો માટે પુનર્વસન કેન્દ્રો ચલાવવા માટે પ્રોત્સાહન આપશે. વ્યસનથી પીડાતી વ્યક્તિઓને પરામર્શ કેન્દ્રો અને આરોગ્ય કેન્દ્રોમાં મોકલવાની ગ્રામસભાની ફરજ રહેશે. ગ્રામસભાની જાણમાં આવે તેવા કેફી પદાર્થોનું ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન, વિતરણ, સંગ્રહ, અથવા વપરાશીન ઘટનાની પોલિસને જાણ કરવા ગ્રામસભા જવાબદાર રહેશે.

અંધશ્રદ્ધા, જાદુટોણા વગેરેને દૂર કરવા

અંધશ્રદ્ધા, જાદુટોણા અથવા જાદુને લગતી બાબતો ગ્રામસભાની અંદર ચર્ચા કરીને તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.

ગ્રામસભાની બેઠક

ચાર મહિનાથી વધારે નહિ તેટલા સમયગાળામાં ગ્રામસભાની સાધારણ બેઠક દર ત્રિમાસમાં ઓછામાં ઓછી એક વખત યોજવી જોઈશે. દરેક નાણાકીય વર્ષમાં પ્રથમ સાધારણ સભા, આ નિયમો અનુસાર વર્ષની શરૂઆતના બે મહિનાની અંદર યોજવી જોઈશે. સાધારણ બેઠક ઉપરાંત અમુક સંજોગોમાં જ્યારે જરૂર થાય ત્યારે અસાધારણ બેઠક કરી શકાય. સાધારણ બેઠકની નોટિસ, બેઠકની તારીખથી ઓછામાં ઓછા સાત દિવસ પહેલાં આપવી જોઈશે અને અસાધારણ બેઠકના કિસ્સામાં એવી બેઠકની તારીખથી ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ પહેલાં આપવી જોઈશે.

દરેક ગ્રામસભા, તેના વિસ્તારમાં પોતાના કાર્યો કરવા સક્ષમ છે, પરંતુ બીજી ગ્રામસભાઓ સાથે કામ કરવું જરૂરી હોય તેવી સંસાધનના વ્યવસ્થાપન, રસ્તાના બાંધકામ, વગેરે જેવી બાબતોમાં સંબંધિત તમામ ગ્રામ સભાઓ દ્વારા એક સંયુક્ત બેઠક યોજી શકાશે. તમામ ગ્રામસભાઓ એક જ હોય તેમ, ગ્રામસભાઓની સંયુક્ત બેઠક, ગ્રામસભાના નિયમો પ્રમાણે યોજવી જોઈશે. સંયુક્ત બેઠકનું

અધ્યક્ષસ્થાન, સરપંચ સંભાળશે અથવા તેની ગેરહાજરીમાં, ગ્રામ પંચાયતના ઉપ-સરપંચ બેઠક બોલાવી શકશે. દરેક ગ્રામસભામાંથી ઓછામાં ઓછા 5 ટકા સભ્યો અથવા 10 ટકા સભ્યોની હાજરી એ બેમાંથી જે ઓછું હોય તે, સંયુક્ત બેઠકમાં ફરજિયાત રહેશે. કોઈ કોરમ ન થવાને લીધે આગામી બેઠકમાની તારીખ તે જ દિવસે નક્કી કરવી જોઈશે અને નવી નોટિસ આપવી જોઈશે. એક ગ્રામસભાના કિસ્સામાં હોય તે પ્રમાણે નિર્ણય કરવાની પદ્ધતિ રહેશે. ગ્રામ પંચાયતમાં સરકારી કાર્યક્રમો માટે વિસ્તાર પ્રમાણે ફાળવણી, સંયુક્ત બેઠકોમાં કરવામાં આવશે, જેના માટેની દરખાસ્ત, ગ્રામ પંચાયત દ્વારા કરવામાં આવશે. સંયુક્ત ગ્રામસભાનો નિર્ણય આખરી રહેશે.

ગ્રામસભાની સમિતિઓ અંગે વધુ જાણકારી

ગ્રામસભાએ ત્રણ સમિતિઓની રચના કરવાની રહેશે:

1. 'શાંતિ સમિતિ', 2. 'સંસાધન, આયોજન અને વ્યવસ્થાપન સમિતિ (રિસોર્સ, પ્લાનિંગ એન્ડ મેનેજમેન્ટ કમિટિ - આર.પી.એમ.સી.)' અને
3. 'તકેદારી અને દેખરેખ સમિતિ'

શાંતિ સમિતિ

શાંતિ સમિતિ, પડોશના ગામો સાથે યોગ્ય સંબંધો જાળવશે તથા સુનિશ્ચિત કરશે કે પડોશી ગામોના સમાન હિત અને પરસ્પરાવલંબન અંગેની બાબતોમાં કોઈ પણ કાર્યવાહી પડોશી ગામો સાથે પરામર્શના આધારે કરી શકશે. ગ્રામસભા શાંતિ સમિતિને:

- ગામની શાંતિ ભંગ કરે તેવી ઘટનાઓની તપાસ કરવાની અને નિર્ણય માટે ગ્રામસભાને અહેવાલ આપવાની,
- શાંતિ ભંગ કરનારાને સલાહ-સૂચન આપવાની અને લવાદ તરીકે ફેસલો કરવાની,
- જરૂરી જણાય ત્યાં તાત્કાલિક કાર્યવાહી કરવાની અને ત્યારપછી ગ્રામસભાને અહેવાલ આપવાની .

સંસાધન, આયોજન અને વ્યવસ્થાપન સમિતિ (રિસોર્સ, પ્લાનિંગ એન્ડ મેનેજમેન્ટ કમિટિ - આર.પી.એમ.સી.)

ગ્રામસભાની સ્થાયી સંસાધનના દેખરેખ માટે 'સંસાધન, આયોજન

અને વ્યવસ્થાપન સમિતિ' રહેશે. તમામ વિભાગોના પ્રતિનિધિઓ, આ સમિતિના સલાહકાર તરીકે કાર્ય કરશે અને તેની બેઠકોમાં હાજરી આપશે. આ સમિતિ ગામની અંદરના તમામ સંસાધનના શ્રેષ્ઠ સંભવિત ઉપયોગ માટે યોજના ઘડશે અને તેનો ઉપયોગ કરવા માટે ગ્રામસભાના સભ્યોને સલાહ અને સહકાર આપશે. ગ્રામસભાએ આ સમિતિને વિવાદો અંગેનું નિવારણ લાવવા માટે અધિકૃત કરી શકશે. આ સમિતિ આવા વિવાદોનું નિવારણ લાવી શકવા અસમર્થ હોય, તો ગ્રામસભાની બેઠકોમાં તે અંગેની વિચારણા કરવામાં આવશે અને ગ્રામસભાનો નિર્ણય આખરી રહેશે. આ સમિતિ તેના કાર્યોમાં સહાયરૂપ થવા માટે ખેતી, ગૌણ ખનિજો જેવા નિર્દિષ્ટ મુદ્દાઓ પર પેટા-સમિતિઓની રચના કરી શકશે.

તકેદારી અને દેખરેખ સમિતિ

સમિતિની મુદત અઢી વર્ષની રહેશે અને અધ્યક્ષ અને સભ્યો, પંચાયતના સભ્યો તરીકે લાયક હોય તો ફરી ચૂંટાવા પાત્ર થશે. આ સમિતિ ગ્રામસભાના સભ્યોમાંથી અધ્યક્ષ અથવા સરપંચ સહિત 11 સભ્યોની રહેશે. દરેક સમિતિના અધ્યક્ષ, પંચાયતના ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી ગ્રામસભાએ ચૂંટવાના રહેશે. એવા અધ્યક્ષ, પંચાયતના સભ્ય અથવા યથાપ્રસંગ સરપંચ હોતા બંધ થાય તો તે અધ્યક્ષ હોતા બંધ થશે. કોઈપણ વ્યક્તિ સામાન્ય રીતે એકથી વધુ સમિતિના અધ્યક્ષ રહેશે નહિ. સમિતિઓમાં ઓછામાં ઓછી 33 ટકા મહિલાઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિના ઓછામાં ઓછા 50 ટકા સભ્યો રહેશે.

સમિતિના સભ્યોની ચૂંટણી

પ્રત્યેક સમિતિ માટે દસ સભ્યોની ચૂંટણી ગ્રામસભાની મુક્ત બેઠકમાં યોજાવી જોઈએ. દરેક સમિતિની ચૂંટણી, ગ્રામસભાની બેઠકમાં એક પછી એક અલગથી યોજાવી જોઈશે. જો નામનિયુક્ત સભ્યોની સંખ્યા ખાલી જગા કરતાં વધારે હોય, તો ચૂંટણીની શરૂઆત, વારા-ફરતી એક પછી એક, ઉમેદવારના નામની જાહેરાત કરીને કરવામાં આવશે અને હાથ ઊંચો કરાવીને મત લેવામાં આવશે. ■

હતાશા સામેની લડતમાં અસમાનતાઓ પર ધ્યાન આપવું શા માટે જરૂરી છે?

‘અંબા સાલેલકર’ દ્વારા લખવામાં આવેલો આ લેખ thewire.in વેબસાઈટ પર તા. 9.4.2017ના રોજ અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તેનું ગુજરાતી અનુવાદ અહીં આપવામાં આવ્યું છે. અંબા સાલેલકર, ‘ઇક્વલિટી સેન્ટર ફોર પ્રમોશન ઓફ સોશ્યલ જસ્ટિસ’ના વકીલ છે. આ સંગઠન વિકલાંગતા ધરાવનારી વ્યક્તિઓના હક્કો અંગેની નીતિ અને અંદાજપત્રના સમર્થનને લગતી કામગીરી કરે છે.

7 એપ્રિલ, 2017, વિશ્વ આરોગ્ય દિન નિમિત્તે વડાપ્રધાને આપેલો પ્રજાજોગ સંદેશ સમયની માગને અનુરૂપ અને મહત્વપૂર્ણ હતું, છતાં, યુએનના સ્પેશ્યલ રેપર્ટિયર ડેઇનિયસ પુરાસે નોંધેલા હતાશા પાછળનાં મૂળ કારણભૂત મુદ્દાઓને તેમાં સમાવવામાં આવ્યા ન હતા.

મુખ્ય પ્રવાહના માધ્યમોમાં અન્ય માનસિક સમસ્યાઓની તુલનામાં હતાશાને વધુ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. જે પાછળ ઘણાં કારણો જવાબદાર છે. મહદ્અંશે તેને ઢજેનું વ્યવસ્થાપન થઈ શકે તેવી પરિસ્થિતિ માનવામાં આવે છે. વળી, તેનાં કોઈ દેખીતાં હિંસક પરિણામો પણ નથી હોતાં. આ મનોસ્થિતિનો ભોગ બનેલી વ્યક્તિઓ તેમના વિચારો રજૂ કરવા માટે કોઈ એજન્સી રોકે છે, જેમાં ઘણી જાણીતી હસ્તીઓનો સમાવેશ થાય છે. રાસાયણિક અસંતુલનને દૂર કરવા માટેની ડિપ્રેશન દૂર કરતી દાક્તરી સારવાર માટેનાં શબ્દ પ્રયોજનોને સાંસ્કૃતિક શબ્દકોશોમાં પણ સ્થાન મળ્યું છે. એટલું જ નહીં, તાજેતરમાં સંસદના બંને ગૃહોમાંથી પસાર કરવામાં આવેલા માનસિક આરોગ્ય વિધેયક અંગેની ચર્ચાઓ પણ આત્મહત્યાના પ્રયાસને અપરાધની યાદીમાંથી દૂર કરવા પર કેન્દ્રીત હતી. ઉલ્લેખનીય છે કે આત્મહત્યાને હતાશાનું પરિણામરૂપી પગલું ગણવામાં આવે છે.

હતાશાની સ્થિતિ ઉદ્ભવવાના તથા તે વિકસવાના આંકડાઓને લગતી પ્રાપ્ય વિગતોમાં વધારો થયો છે. જો કે, જાગૃતિના અભાવ તથા મનોવૈજ્ઞાનિક વિકલાંગતા ધરાવનારી વ્યક્તિને હાંસિયામાં ધકેલી દેવાના વલણને કારણે આ વર્ષના વિશ્વ આરોગ્ય દિનની હતાશા અંગનો વિષય ઘણી મહત્વપૂર્ણ છે. દેશના વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદી અને યુએનના સ્પેશ્યલ રેપર્ટિયર ડેઇનિયસ પુરાસે હતાશાની સ્થિતિ અંગે તેમના મહત્વપૂર્ણ વિચારો રજૂ કર્યા છે. જે અનુસાર, શારીરિક અને માનસિક આરોગ્યનો સર્વોચ્ચ માપદંડ પ્રાપ્ત કરવાનો દરેક વ્યક્તિને અધિકાર છે. આ અધિકાર થકી જ તકોનું સર્જન થાય છે અને ભાવિ માર્ગદર્શન મળી રહે છે.

‘મન કી બાત’ કાર્યક્રમ દરમિયાન વડાપ્રધાને વિકલાંગતાના સામાજિક મોડલ પર ભાર મૂક્યો, તે પ્રશંસનીય છે. હતાશાની સમસ્યાને તેમણે બિન-દાક્તરી દ્રષ્ટિકોણથી રજૂ કર્યો અને ‘મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ અસરકારક હોય તેવું વાતાવરણ સર્જવાની જરૂરિયાત’ પર ભાર મૂક્યો. સાથે જ તેમણે મિત્રો અને પરિવાર મનોવૈજ્ઞાનિક સમસ્યાની ઓળખ કેવી રીતે કરી શકે તેનાં સરળ, છતાં અસરકારક ઉદાહરણો પૂરાં પાડ્યાં. વડાપ્રધાનના સંબોધનમાંથી તારવવામાં આવેલાં હતાશા તરફ દોરનારાં પરિબળો મૂઝવણમાં મૂકી દેનારાં છે - ખાસ કરીને હોસ્ટેલમાં રહેનારાં અને એકલતાથી પીડાતાં વિદ્યાર્થીઓનો સંદર્ભ - જે દ્વારા દલિત વિદ્યાર્થીઓએ તાજેતરમાં કરેલી આત્મહત્યાને માનસિક આરોગ્યની સમસ્યાનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. વ્યક્તિને મનોવૈજ્ઞાનિક વિકલાંગતા અથવા એકલતા તરફ દોરતા માળખાકીય અસંતુલનની ઓળખ કરવી જરૂરી છે, પરંતુ તેને સ્થાને પરિસ્થિતિ સામે લડવાની અસક્ષમતાને પગલે સ્વયંનો ઉપચાર કરવાની જવાબદારી તે વ્યક્તિ પર જ આવી પડે છે.

ખાસ રેપર્ટિયર, ડેઇનિયસ પુરાસ પુરાવાના આધાર અંગે નોંધે છે કે, હતાશાના વ્યાપક પ્રમાણને બાળપણમાં વધુ પડતો તણાવ અને જાતીય, શારીરિક અને સાંવેદનિક પજવણી સહિતની બાળપણની પ્રારંભિક વિપરિતતાઓ સાથે ગાઢ સંબંધ છે. સાથે જ તેને જાતિ

આધારિત અસમાનતા અને જાતિ આધારિત હિંસા સહિતની અસમાનતા અને હિંસા તથા એવી ઘણી વિપરિતતાઓ સાથે સીધો સંબંધ છે, જે ગરીબી, સામાજિક બહિષ્કારનો ભોગ બનેલા લોકોએ તેમની જરૂરિયાતો ન સંતોષાય અને તેમના હક્કોનું રક્ષણ ન થાય તે સમયે વેઠવી પડતી હોય છે.

આ માટે, તેઓ વસ્તી અને વ્યક્તિગત સ્તરે દરમિયાનગીરી કરવાનું સૂચવે છે. કારણ કે, ભારતની વિકાસ પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈ રહેલી માનસિક આરોગ્ય નીતિ માટે અને સાતત્યપૂર્ણ વિકાસનાં લક્ષ્યાંકો હાંસલ કરવા માટે ઉપરોક્ત દરમિયાનગીરીનો ઉપાય સુસંગત છે. એક સૂચન અનુસાર, વસ્તી સ્તરે, વ્યક્તિઓ, પરિવારો અને સમુદાયોની સ્થિતિસ્થાપકતા મજબૂત કરવા માટે તથા જોખમી પરિબળો ઘટાડવા માટે સામાન્ય આરોગ્ય, શિક્ષણ, ગરીબી નાબૂદી અને હિંસા નિવારણની નીતિઓ અને સેવાઓમાં માનસિક આરોગ્યનું માપન થવું જોઈએ.

નવા ઘડવામાં આવેલા વિકલાંગ વ્યક્તિઓના અધિકાર અધિનિયમ હેઠળ ગરીબી નાબૂદી અને વિકાસલક્ષી યોજનાઓ અંતર્ગત (માનસિક વિકલાંગતા સહિત) વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે પાંચ ટકા અનામતની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ અધિનિયમ અગાઉ ‘ધ પર્સન્સ વિથ ડિસેબિલિટીઝ એક્ટ, 1995’ અમલી હતો. તેમાં 3 ટકા અનામત સાથે સમાન જોગવાઈ હતી, પણ તમિલનાડુ જેવા રાજ્યના વિવિધ વિભાગોમાં પણ, છેલ્લા પાંચ વર્ષોમાં કુલ ખર્ચમાંથી વિકલાંગ વ્યક્તિઓને કરવામાં આવતી ફાળવણી ફક્ત 0.2 ટકા હતી.

સરકારી કાર્યક્રમોનો લાભ લેનારી વ્યક્તિઓની વિકલાંગતાના પ્રકાર અંગેની વર્ગીકૃત વિગતો જાળવવામાં ન આવતી હોવાથી મનોવૈજ્ઞાનિક વિકલાંગતા ધરાવનારી વ્યક્તિઓએ આ યોજનાઓનો કેટલો લાભ મેળવ્યો તે અંગેની માહિતી પ્રાપ્ય નથી. તેમાંયે, રાજ્યના પાટનગર સ્તરે હાથ ધરાતા માનસિક બિમારીના પ્રમાણનની વ્યવસ્થાને કારણે મનોસામાજિક વિકલાંગતા ધરાવનારી વ્યક્તિઓ કાર્યક્રમોનો લાભ ઊઠાવી શકતી નથી. મળવાપાત્ર સરકારી લાભો કરતાં મુસાફરી અને પ્રમાણપત્ર મેળવવાનો ખર્ચ વધી જતો હોય છે.

હતાશા અને આત્મહત્યાની પ્રેરણાના નિવારણ માટેની સારવારમાં બાયોમેડિકલ (જૈવ-દાકતરી) દરમિયાનગીરીના ઉપયોગ અંગેની ચર્ચા દરમિયાન સારવાર લેનાર તથા વપરાશકર્તાઓએ જણાવેલી બાબતો પરથી ડેઈનિયસ પુરાસે કેટલાંક મહત્વપૂર્ણ અવલોકનો કર્યા છે. તેઓ જણાવે છે કે, હતાશા તથા અન્ય પરિસ્થિતિની પ્રાથમિક

સારવાર તરીકે સાઇકોટ્રોપિક ઉપચારના ઉપયોગને પુરાવાનું સમર્થન મળતું નથી. અન્ય માનસિક આરોગ્યની સ્થિતિના વ્યવસ્થાપનમાં દવાના ઉપચારનું મહત્વ હોઈ શકે છે એ સ્વીકાર સાથે એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે, દવાના ઉપચાર અને અન્ય જૈવ-દાકતરી દરમિયાનગીરીઓના અતિશય ઉપયોગથી સુધારો થવા કરતાં નુકસાન વધુ થાય છે. જેના પગલે આરોગ્યના અધિકારની ઉપેક્ષા થાય છે. તેથી, આ પ્રવૃત્તિ ત્યજી દેવી જોઈએ.

ડેઈનિયસ પુરાસ મનોચિકિત્સકોને સ્થાને સામાન્ય કાળજી લેનારા કાર્યકર્તાઓ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી ખર્ચની દ્રષ્ટિએ અસરકારક મનોસામાજિક દરમિયાનગીરીઓ અંગે વાત કરે છે. સામુદાયિક આરોગ્ય કાર્યકર્તાઓની વર્તમાન પદ્ધતિઓને મજબૂત કરીને આ સેવાઓ પૂરી પાડી શકાય છે. આ માટે, તેમની સંખ્યામાં વધારો કરી શકાય, તેમને અપાતાં વેતન-ભથ્થાં સુનિશ્ચિત કરી શકાય તેમ જ અન્ય વિકાસશીલ દેશોમાં શરૂ કરવામાં આવેલાં સમાન મોડલ્સની સહાય થકી નવતર વ્યવસ્થા પણ વિકસાવી શકાય.

માનસિક આરોગ્ય અંગેના નવા કાયદા અને તાજેતરની માનસિક આરોગ્ય નીતિના અમલ બાદ, ડેઈનિયસ પુરાસનાં સૂચનો માર્ગદર્શન પૂરું પાડવાની સાથે-સાથે ભાવિ જોખમોથી સાવધાન પણ કરે છે. મનોસામાજિક વિકલાંગતા ધરાવનારી વ્યક્તિઓ પ્રત્યેની વડાપ્રધાનની કટિબદ્ધતા વિવાદાસ્પદ રાસાયણિક અસંતુલનને સ્થાને ડેઈનિયસ પુરાસ જેનું સમર્થન કરે છે તે શક્તિના (પાવર) અસંતુલન અને અસમાનતાઓ પર ભાર મૂકીને માનસિક આરોગ્યના ક્ષેત્રે રોકાણ સંદર્ભે છે. માનસિક આરોગ્યની પરિસ્થિતિના નિવારણ અને તેના વ્યવસ્થાપનમાં (વ્યક્તિને) સામુદાયિક સેવા અને યોગની પ્રવૃત્તિમાં સાંકળવા ઉપરાંતની બાબતોનો પણ સમાવેશ થાય છે. માનસિક સમસ્યા ધરાવતી વ્યક્તિઓ કોઈ પણ તંગ પરિસ્થિતિનો સહેલાઈથી શિકાર બને છે, તેથી આ સમસ્યા પર ધ્યાન આપવું જરૂરી છે.

જેમ કે, રોજગારીના કિસ્સામાં, ‘ઓર્ગનાઈઝેશન ફોર ઈકોનોમિક કો-ઓપરેશન ડેવલપમેન્ટ’ (ઓઈસીડી)ના આંકડાઓ અનુસાર જાણવા મળ્યું છે કે, માનસિક આરોગ્યની સમસ્યા ધરાવનારી વ્યક્તિઓના બેરોજગાર થઈ જવાની શક્યતા બેથી ત્રણ ગણી વધારે હોય છે, તેમ જ તેમને નોકરીમાંથી છૂટા કરવામાં આવે તેવી શક્યતા પણ વધારે રહે છે. જેના કારણે તેમનું માનસિક આરોગ્ય વધુ બગડે છે. ‘રાઈટ્સ ઓફ ધ પર્સન્સ વિથ ડિસેબિલિટી એક્ટ, 2016’માં કૌશલ્ય વર્ધન અને રોજગારી વિશે સંદિગ્ધ પ્રકરણ આપવામાં આવ્યું છે, જે મુજબ તમામ (સરકારી અને ખાનગી) સંસ્થાઓમાં સમાન તકની નીતિઓને ફરજિયાત બનાવવામાં આવી છે, પરંતુ રોજગારીના

મામલામાં વિકલાંગતા ધરાવનારી વ્યક્તિઓ સાથે ભેદભાવ ન રાખવાનો નિયમ ફક્ત સરકારી સંસ્થાનો માટે જ લાગુ કરવામાં આવ્યો છે. આ બાબતમાં સુધારો કરવા માટે પણ સુપ્રીમ કોર્ટની દરમિયાનગીરીની જરૂર પડી શકે છે. કાયદેસર અથવા યોગ્ય ઉદ્દેશ્યના કિસ્સામાં, સમગ્રતયા કાયદો વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિ વિરૂદ્ધ ભેદભાવ રાખવાની પરવાનગી આપે છે. જો કોઈ વ્યક્તિ વિકલાંગતાને કારણે

લક્ષ્યાંકો પાર પાડવામાં સંઘર્ષ અનુભવી રહી હોય, તો તેવા કિસ્સામાં આવી વ્યક્તિ વિરૂદ્ધ ભેદભાવ રાખવાની પરવાનગી મળી શકે છે. અંગત અને નીતિના સ્તરે વાતચીત કરવા માટે આ જટિલ મુદ્દાઓ છે, પણ વિશ્વ આરોગ્ય દિનના સૂત્રને અનુસરીને, ચાલો, આ વિષય પર વાત કરીએ. (સ્ત્રોત: <https://thewire.in/122429/mental-health-depression-inequality/>) ■

શારીરિક અને માનસિક આરોગ્યના સર્વોચ્ચ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય માપદંડોનો ઉપયોગ કરવાના દરેક વ્યક્તિના અધિકાર અંગેના ખાસ રેપર્ટિયર, ‘**ડેઇનિયસ પુરાસ**’ દ્વારા વિશ્વ આરોગ્ય દિવસ - 7 એપ્રિલ 2017ના રોજ ‘હતાશા: માનસિક આરોગ્ય પ્રત્યેના આપણા વલણ અંગે ચર્ચા’ના વિષય પર આપેલા વક્તવ્યનાં અંશો

જૂન 2014માં તેના છવ્વીસમાં સત્રમાં ‘યુનાઇટેડ નેશન્સ હ્યુમન રાઇટ્સ કાઉન્સિલે’ લિથુઆનિયાના ડેઇનિયસ પુરાસને ‘દરેક વ્યક્તિના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યના સર્વાધિક ધોરણના આનંદ માટેના અધિકાર’ ખાસ રેપર્ટિયર તરીકે નિમણૂક કરી હતી. માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને બાળકના સ્વાસ્થ્ય પર નોંધપાત્ર કુશળતા ધરાવતા તબીબી ડૉક્ટર ડેનિઅસ પુરાસ, 1 ઓગસ્ટ, 2014 થી યુએન સ્પેશિયલ રેપર્ટિયર તરીકે કામકાજ સંભાળે છે.

વિશ્વ આરોગ્ય દિન નિમિત્તે હું તેની મુખ્ય વિષય - હતાશા અંગે ચર્ચા કરવાની મળેલી તકને આવકારું છું.

આ વર્ષે હતાશાને વિષય તરીકે પસંદ કરવામાં આવી, તે ઘણું જ સુસંગત છે. આરોગ્ય ક્ષેત્રે નવી વૈશ્વિક પ્રાથમિકતા સ્વરૂપે માનસિક આરોગ્ય પ્રત્યેની સજાગતા વધી રહી છે તથા માનવ વિકાસ આવશ્યકતા તરીકે તેને માન્યતા મળી છે.

તંદુરસ્ત આરોગ્ય મેળવવાનો માનવ અધિકાર શારીરિક અને માનસિક આરોગ્યના પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા માપદંડના અધિકારની સમાવેશક બાંધધરી ગણાય છે. તંદુરસ્ત આરોગ્ય માટે માનસિક આરોગ્ય સ્વસ્થ હોવું જરૂરી છે. દરેક વ્યક્તિ આરોગ્ય, સુખાકારી અને ગૌરવને પ્રોત્સાહિત કરે તેવું વાતાવરણ મેળવવાનો અધિકાર ધરાવે છે.

વૈશ્વિક સમુદાય તરીકે આપણે એ હકીકત સ્વીકારી ચૂક્યા છીએ કે હતાશા સહિતના નબળા માનસિક આરોગ્યનો શિકાર બનેલી વ્યક્તિને સારવાર અને સહાય મળવી જોઈએ. શારીરિક તથા માનસિક આરોગ્ય વચ્ચે એકરૂપતાસિદ્ધ કરવા માટે આ ક્ષેત્રે રાજકીય સ્તરે ધ્યાન આપવામાં આવે તથા રોકાણમાં વૃદ્ધિ કરવામાં આવે તે વિચારને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે માન્યતા મળી રહી છે. સાથે જ, નાગરિક સમાજ તથા અન્ય ક્ષેત્રો કાનૂની, નીતિ વિષયક અને સેવા સ્તરની માનસિક આરોગ્ય પ્રત્યેની પ્રતિક્રિયાઓ તપાસવા માટે માનવ હક્કોનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે.

વિશ્વના વિવિધ ક્ષેત્રોના સેંકડો લોકો હતાશા તથા માનસિક સ્વાસ્થ્યને લગતી અન્ય સ્થિતિઓનો ભોગ બને છે. તેઓ પૂરતી સારવાર કે સહાય મેળવી શકતા નથી. સર્વસામાન્ય મત એવો છે કે આ પરિસ્થિતિ સ્વીકાર્ય નથી અને આ ક્ષેત્રે ધ્યાન આપવું તથા તેમાં ઘટાડો કરવો જરૂરી છે. જો કે, કઈ દરમિયાનગીરીઓને પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ તે નક્કી કરવા અંગે ચર્ચા થવી જરૂરી છે.

હિતધારકોના અનુભવો તથા પુરાવા પરથી માલૂમ પડે છે કે હતાશાનું વ્યક્તિઓ તથા સમાજ પર ભારણ તરીકેનું જૈવ-દાક્તરી નિરૂપણ અમલ તથા નીતિ નિર્ધારણમાં યોગ્ય પ્રતિક્રિયાઓ વિકસાવવા માટે અપૂરતું છે. આ એક વ્યાપક અને જાહેર આરોગ્ય અને માનવ હક્કોને લગતો પ્રશ્ન છે, જે માટે માનસિક આરોગ્ય ક્ષેત્રે આપણે કેવું રોકાણ કરીએ છીએ તથા હતાશા જેવી પરિસ્થિતિનું વ્યવસ્થાપન કેવી રીતે કરીએ છીએ તે અંગે તાકીદે પુનઃવિચારણા કરવી જરૂરી બને છે.

આરોગ્યના અધિકારમાં આરોગ્ય સેવાઓ તથા માનસિક આરોગ્ય - સામાજિક અને આંતરિક નિર્ણાયકોના મળવાપાત્ર લાભોનો સમાવેશ થાય છે. મનો-સામાજિક હતાશા અને કષ્ટનાં વિવિધ સ્વરૂપોના ઉપચારની લાંબા સમયથી પ્રવર્તતી જૈવ-દાક્તરી પરંપરાને પગલે આરોગ્યના સામાજિક અને આંતરિક નિર્ણાયકોને પૂરતું મહત્વ આપવામાં આવ્યું નથી. જેના પગલે, આરોગ્યના અધિકારની સાથે-સાથે ઝડપથી વધી રહેલા પુરાવાના આધારની પણ અવગણના થાય છે.

દા.ત., હતાશાને બાળપણમાં થયેલા ઘેરા વિષાદ તથા જાતીય, શારીરિક અને સાંવેદનિક પજવણી જેવી બાળપણનાં પ્રારંભિક વર્ષોમાં અનુભવાયેલી વિપરિતતાઓ સાથે સીધો સંબંધ હોવાના સ્પષ્ટ પુરાવા મળ્યા છે. તેમાં જાતિગત અસમાનતાઓ અને જાતિ (લિંગ) આધારિત હિંસા તથા અન્ય ઘણી મુશ્કેલરૂપ પરિસ્થિતિઓનો સમાવેશ પણ થાય છે. ખાસ કરીને ગરીબી કે સામાજિક બહિષ્કારનો ભોગ બનેલી વ્યક્તિઓની જરૂરિયાતો ન સંતોષાય તથા તેમના હક્કોનું રક્ષણ ન થાય, ત્યારે તેમણે ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવો પડે છે. આ પુરાવાને એકત્રિત કરવા માટે અને માનવ હક્કોને સુરક્ષિત કરવા માટે વ્યક્તિગત કાળજી અને સહાય સાથેની વસ્તી-આધારિત દરમિયાનગીરીનું સંતુલન સાથે તેવા નવા અભિગમની જરૂરિયાત પ્રવર્તે છે.

દા.ત., વસ્તીના સ્તરે હતાશાનું નિવારણ કરવાના અસરકારક અને અધિકાર આધારિત અભિગમ માટે સામાન્ય આરોગ્ય, શિક્ષણ, ગરીબી, હિંસા નિવારણ વગેરે ક્ષેત્રની નીતિઓ અને સેવાઓમાં માનસિક આરોગ્યનું માપન કરવું જરૂરી છે. જેથી, મોટું જોખમ ધરાવતાં પરિબળોને ઘટાડી શકાય અને સાથે જ, રક્ષણાત્મક પરિબળો અને વ્યક્તિ, પરિવાર અને સમુદાયોની લવચિકતા વધુ મજબૂત કરી શકાય.

વ્યક્તિગત સ્તરે, હક્કો આધારિત માનસિક આરોગ્ય સેવાઓ સાંવેદનિક અને સામાજિક હતાશાનો ભોગ બનેલી વ્યક્તિઓ માટે સમુદાયમાં પ્રાપ્ય તેમજ ખર્ચની દ્રષ્ટિએ અસરકારક મનો-સામાજિક દરમિયાનગીરીઓની વિશાળ શ્રેણી સુનિશ્ચિત કરતી હોવી જોઈએ. મહત્વપૂર્ણ બાબત એ છે કે, મોટા ભાગના કિસ્સાઓમાં આ દરમિયાનગીરીઓ પહોંચાડતી વખતે મનોચિકિત્સા ક્ષેત્રે નિપુણતા મેળવેલી હોવી જરૂરી નથી. ઉદાહરણ તરીકે, ઓછી આવક ધરાવતા દેશોમાં જ્યાં વિશિષ્ટીકૃત માનસિક આરોગ્ય ક્ષેત્રના નિષ્ણાતોની અછત હોય, ત્યાં કૌટુંબિક ડોક્ટર, સામુદાયિક પરિચારિકાઓ વગેરે જેવા સામાન્ય આરોગ્ય કાર્યકર્તાઓ ખર્ચની દ્રષ્ટિએ અસરકારક મનો-સામાજિક સારવાર પૂરી પાડી શકે છે. હળવી અને સામાન્ય હતાશા ધરાવતા વિશાળ વર્ગ માટે ખર્ચની દ્રષ્ટિએ અસરકારક તેમ જ સજાગતાપૂર્વક રાહ જોવાથી શરૂઆત કરીને માનવીય વાર્તાલાપ પર આધારિત વિશિષ્ટીકૃત કે બિન-વિશિષ્ટીકૃત સારવાર હાથ ધરવામાં આવે, તે જરૂરી છે અને તેને મહત્વની સારવાર ગણવી જોઈએ.

ખેદજનક બાબત એ છે કે, તાજેતરના દાયકાઓમાં માનસિક આરોગ્યની

વધુ પડતી દાક્તરી સારવાર નોંધાઈ છે તેમ જ, હતાશા અને આત્મહત્યા નિવારણની સારવાર સહિતની બાયો-મેડિકલ સારવારનો વધુ પડતો વપરાશ થઈ રહ્યો છે. સંશોધનોનાં પરિણામોના પૂર્વગ્રહણ અને પસંદગીયુક્ત ઉપયોગને કારણે માનસિક આરોગ્યને લગતી નીતિઓ અને સેવાઓ પર તેનો નકારાત્મક પ્રભાવ પડ્યો છે. લોકો, આરોગ્ય સેવાનો લાભ લેતા હિતધારકો, નીતિ નિર્ધારકો, આરોગ્ય ક્ષેત્રના વિદ્યાર્થીઓ અને ડોક્ટરો જેવા મહત્વના હિતધારકોને ખોટી માહિતી પૂરી પાડવામાં આવે છે. હતાશા તથા અન્ય સ્થિતિઓ માટે સાઇકોટ્રોપિક સારવારના ઉપયોગને પુરાવાનો આધાર મળતો નથી. રિડક્ટિવ ન્યૂરોબાયોલોજિકલ કોષ્ટક (ચેતા જીવશાસ્ત્રીય પેરાડાઇમ) સારવાર તથા અન્ય દાક્તરી ઉપચારોનો વધુ પડતો ઉપયોગ સુધારો લાવવા કરતાં નુકસાન વધુ નોતરે છે, આરોગ્યના અધિકારની ઉપેક્ષા થાય છે. આથી, આવા ઉપચારને જાકારો આપવો જોઈએ.

ગંભીર હતાશા તથા અન્ય માનસિક આરોગ્યની પરિસ્થિતિઓની સારવાર માટે જૈવ-દાક્તરી દરમિયાનગીરીઓ અને ઉપચારો મહત્વની ઉપચાર પદ્ધતિ રહેશે. જો કે, આપણે એ ન સ્વીકારવું જોઈએ કે દાક્તરી સારવાર તથા અન્ય જૈવ-દાક્તરી દરમિયાનગીરીઓનો ઉપયોગ સામાન્યપણે સામાજિક સમસ્યાઓ, અસમાન સત્તાકીય સંબંધો, હિંસા તથા અન્ય વિસંગતતાઓ સાથે ગાઢપૂર્વક સંકળાયેલી અને આપણી સામાજિક અને સાંવેદનિક પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરતી સમસ્યાઓનું નિવારણ કરવા માટે થાય છે. ‘રાસાયણિક અસંતુલનો’ને સ્થાને ‘સત્તાના અસંતુલન’ પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરીને માનસિક આરોગ્ય ક્ષેત્રે થતા રોકાણમાં પરિવર્તન લાવવું જરૂરી છે.

‘ચાલો, ચર્ચા કરીએ’ 2017ના વિશ્વ આરોગ્ય દિન માટે આ ઘણું જ સુંદર સૂત્ર છે. લોકો તેમની હતાશા વિશે વાત કરે, ખુશી કે દુઃખની લાગણી અનુભવવા પાછળનાં પરિબળો અંગે તેઓ શું વિચારે છે તે વિશે વાત કરે તે જરૂરી છે. નીતિ નિર્ધારકોએ અને સમાજના માનસિક આરોગ્ય પર ધ્યાન આપવામાં ક્યાં ચૂક થઈ અને હવે શું ફેરફારો કરવા જોઈએ તે વિશે વાત કરવી જરૂરી છે. આ ઘણો જ જટિલ વિષય છે, પણ તેની અગત્યતા જોતાં આ અંગે ચર્ચા કરવી જરૂરી છે.

સ્ત્રોત: <http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=21480&LangID=E#sthash.bxwyHCxR.dpuf>

વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫. ફોન: ૦૭૯-૨૬૭૪૬૧૪૫, ૨૬૭૩૩૨૯૬
ફેક્સ: ૦૭૯-૨૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: sie@unnati.org વેબસાઈટ: www.unnati.org

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: ૬૫૦, રાધાકૃષ્ણાપુરમ, લહેરિયા રિસોર્ટની નજીક, ચોપાસની-પાલ બાય-પાસ લિંક રોડ, જોધપુર-૩૪૨૦૧૪, રાજસ્થાન.
ફોન: ૦૨૯૧-૩૨૦૪૬૧૮ ઈ-મેલ: jodhpur_unnati@unnati.org

આ બુલેટિનનાં લેખોમાં મંતવ્યો લેખકોના વ્યક્તિગત છે.

દીપા સોનપાલ, ઈ-મેલ: sie@unnati.org, રમેશ પટેલ, ઈ-મેલ: publication@unnati.org

ડિઝાઈન : રમેશ પટેલ, 'ઉન્નતિ'
મુદ્રણ: પ્રિન્ટવિઝન, અમદાવાદ.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે 'વિચાર'માં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.